

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ
ИҚТИСОД ВА БОШҚАРИШ ФАКУЛЬТЕТИ**

**“Ўзбекистонда демократик
жамият қуриш назарияси ва
амалиёти” кафедраси**

**“ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ” КУРСИДАН
УСЛУБИЙ ҚЎЛЛАНМА
(таълимнинг махсус сиртқи шакли учун)**

Тошкент-2008

Ушбу услубий қўлланма таълимнинг махсус сиртқи шакли учун тайёрланган бўлиб, унда “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” курсидан маъруза матнлари, амалий машғулот режалари, тест топшириқлари, фанга оид адабиётлар рўйхати ўрин олган.

Қўлланма махсус сиртқи шаклда таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган.

I - Мавзу: ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа

1. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиётини ўрганиш зарурлиги.
2. Демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанининг предмети, объекти ва муаммолар доираси.
3. Миллий давлатчилик ва демократик жамият.

Жамиятнинг кўп асрлик тараққиёти жараёнида шаклланиб, доимо ривожланиб келаётган ҳар бир фаннинг ўзига хос предмети мавжуд. Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти курси бундан истисно эмас. Мазкур курснинг предмети Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши, демократик, фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш, бозор муносабатларига асосланган кўп укладли иқтисодий қарор топтириш, жамиятимизни маънавий қайта тиклаш ва юксалтириш, Ўзбекистоннинг тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсати назарияси ва амалиётини ташкил этади. Бундан яққол кўриниб турибдики, Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фани бир - бири билан ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги беш туркум муаммолардан таркиб топган.

1. Ўзбекистон давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши ва унинг тарихий аҳамияти билан боғлиқ бўлган муаммолар.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши муҳим ижтимоий-сиёсий, тарихий ва оламшумул воқеа ҳисобланади. Бунга биз тасодифий равишда ёки бўлмаса, опа-осонгина эришганимиз йўқ. Уни ҳеч ким бизга ҳада этган ҳам эмас. Мустақилликка халқимиз кўп йиллар давом этган жиддий ва машаққатли курашлар эвазига эришди. Аждодларимиз томонидан олиб борилган курашлар бўлмаганда, биз ҳеч қачон Мустақилликка эришмасдик.

Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги – бу жамиятимизнинг олдинги тараққиёти томонидан тайёрланган, босқичма-босқич жиддий курашлар туфайли содир бўлган объектив ва қонуний жараёндир.

Халқимизнинг асрий орзуси бўлган Мустақилликни қўлга киритишда Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг хизматлари катта. Юртбошимизнинг ўзбек халқини озодликка чиқариб, сиёсий ва иқтисодий инқироз ботқоғидан олиб чиқиш йўлидаги саъй-ҳаракатларини бутун дунё эътироф этди.

Мустақилликка эришиш тарихини батафсил ўрганмасдан туриб мазкур ҳодисанинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри англаб олиш мумкин эмас.

2. Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти асосларининг барпо этилиши ва хусусиятлари.

Республикамизнинг мустақил давлат деб эълон қилиниши билан жамиятимизда сиёсий ислоҳотлар авж олиб кетди. Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат куришнинг назарий асослари ва уларни ҳаётга татбиқ этиш йўллари ишлаб чиқилди. Шунга мувофиқ, республикамизда эски маъмурий буйруқбозликка асосланган ҳокимият тизимидан миллий давлатчилик тизимига ўтиш механизми яратилди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди. Қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти барпо этилди. Маҳаллий давлат ҳокимияти органлари – вилоят, шаҳар, туман ҳокимиятлари ташкил этилиб, уларнинг ваколатлари белгилаб берилди. Демократик институтлар ва фуқаролик жамиятини қарор топтириш сиёсати ишлаб чиқилди ва ҳаётга жорий этилди. Сиёсий партиялар, нодавлат жамоа ташкилотлари ва бошқа жамоат бирлашмаларнинг Ўзбекистон республикаси ҳаётидаги ўрни асослаб берилди.

Шунингдек,, давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, ислоҳотлар ҳуқуқий асосларини яратиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ҳуқуқий онгни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий тадбирлар ишлаб чиқилди. Мазкур масалалар «Ўзбекистонда янги демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти» курснинг асосий муаммолари деб ҳисобланади.

3. Иқтисодий ислоҳотлар, бозор муносабатларини шакллантириш билан боғлиқ бўлган муаммолар.

Мазкур муаммолар туркумига Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўли, унинг асосий тамойиллари ва хусусиятлари, иқтисодий ислоҳотлар ва бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини яратиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш, кўп укладли иқтисодиёт ва мулкдорлар синфининг шаклланиши, тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш, бозор инфратузилмасини шакллантириш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш кабилар киради. Мазкур масалаларни чуқур ва атрофлича англаб олиш жамиятимизда содир бўлаётган иқтисодий ислоҳотларнинг моҳиятини онгли равишда идрок этиб фаолият кўрсатишнинг муҳим омилдир.

4. Жамиятимизнинг маданий-маънавий тикланиши ва юксалиши билан боғлиқ бўлган муаммолар. Мустақилликни қўлга киритгач, дастлабки кунларданок аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросимиз, миллий қадриятларимизни тиклаш-давлат сиёсатининг муҳим йўналишларига айланди. Натижада халқимиз ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тарихининг ижодкори, ўзига хос миллий қадриятларнинг, маданиятининг соҳибига айланди.

Давлатимиз томонидан маънавий тикланишнинг ижобий, бунёдкорлик моҳиятини кучайтиришга қаратилган, бир-бирини

тўлдирадиган сиёсий, иқтисодий ва маданий дастурлар мажмуаси ишлаб чиқилди. «Ушбу дастурлар, — дейди И.А.Каримов, — биринчи навбатда, қайта тикланаётган меросга фарқлаб ёндашишга, энг муҳими, умуминсоний қадриятларини бойитадиган ҳамда жамиятимизни демократиялаш ва янгилаш талабларига жавоб берадиган, ахлоқ жиҳатдан аҳамиятли анъаналарни, урф-одатларини танлаб олиш заруриятига асосланган эди».

Мазкур дастурнинг ҳаётга изчиллик билан татбиқ этилиши натижасида маънавий ҳаётимизда муҳим ўзгаришлар рўёбга чикди. Миллий меросимиз, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиз тикланди, динга муносабатимиз ўзгарди, она тилимизга давлат мақоми берилди, миллий ифтихори ўсди. Таълим-тарбия соҳасида, кадрлар тайёрлаш тизимида муҳим ўзгаришлар бўлаётир. Миллий қадриятларимиз мазмунан бойиб жаҳон маданиятига қўшилишда воситачилик роль ўйнаб келмоқда.

Жамиятимизнинг маънавий ҳаётидаги туб сифат ўзгаришларни синчиклаб англаб олиш Ўзбекистонда демократик жамият қуриш жараёнини илмий асослаб беришда катта аҳамият касб этади.

5. Ўзбекистоннинг миллий манфаатлар устуворлиги ва тенг ҳуқуқли ҳамкорликка асосланган ташқи сиёсати билан боғлиқ бўлган муаммолар.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган кўп томонлама фаол ташқи сиёсатни амалга ошириш — давлатимизнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, иқтисодий қийинчиликларни бартараф этиш ва халқ турмушини яхшилашнинг зарур шарти ва ғоят муҳим воситасидир. Шунинг эътиборига олган ҳолда Республикамиз ўзининг халқаро обрў-эътиборини қозониш ва мустаҳкамлаш, халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида ўзини қарор топтиришга қаратилган ташқи сиёсати, уни амалга ошириш йўллари белгилаб олди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини мамлакатимиз миллий хавфсизлигини таъминлаш, унга таҳдид солиб турган минтақавий можаролар, диний экстремизм ва фундаментализм, буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик, этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва жиноятчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик, экологик муаммоларнинг олдини олиш, жамиятимизда тинчлик, барқарорликни сақлаб қолиш, Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан ўзаро манфаатли алоқалари, МДХ, Марказий Осиё мамлакатлари билан кўп томонлама ва икки томонлама ҳамкорлиги кабилар ташкил этади.

Мазкур масалалар ҳам Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти курси муаммолари доирасига киради.

Юқорида кўрсатиб ўтилган йўналишларга дахли бўлган муаммолар бир-бири билан узвий боғланган, шунинг учун ҳам уларнинг бирини иккинчисидан ажратиб қараш мумкин эмас.

Шуни ҳам аҳолида эслатиб ўтиш жоизки, «Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти» курснинг предмети, муаммолар доираси ҳаётини эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда мазмунан бойиб, ўзгариб туради. Шу тариқа, эски муаммолар ҳал этилгандан кейин унинг ўрнини янги муаммоларнинг қалқиб чиқиши табиий ҳолдир. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, мазкур курсни ўзлаштиришда ҳар бир масалага ижодий ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти предмети доирасига қирадиган муаммолар билан Давлат ва ҳуқуқ асослари, Иқтисодиёт назарияси, Маънавият асослари, Сиёсатшунослик, Фалсафа, Социология ва бошқа ижтимоий-гуманитар фанлар ҳам ўқитилади.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти курси жамиятнинг умумий тузилиши, унинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий, миллатлараро ва давлатлараро муносабатларининг шаклланиши ва тараққий этиш қонуниятлари билан шуғулланади. Шу сабабли у, бошқа жамиятшунос фанларига нисбатан кишиларни кенг қўламли маълумотлар билан қуроллантиради. Мана шу хусусияти билан Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти курси жамиятни фалсафий тушунишга ёрдам беради. Лекин мазкур курс фалсафанинг ўрнини боса олмайди. Чунки, Фалсафа Ўзбекистонда янги демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти фанига нисбатан нафақат жамият, балки табиат, инсон тафаккурининг энг умумий алоқадорлик ва ривожланиш қонуниятларини ўрганадиган фандир. Шунинг учун ҳам у барча табиий ва ижтимоий фанларнинг умумий методологик асосини ташкил этади.

Ўзбекистонда демократик жамият қуриш каби олий мақсаднинг танланиши мустақиллик билан боғлиқ. Мустақиллик қўлга киритилмаганида, Ўзбекистон ўз тараққиёти йўлини ўзи танлай олмас эди. Мустақилликнинг қўлга киритилиши Ўзбекистон олдида маъсулиятли вазифани қўйди.

Ўзбекистонда қандай давлат қурилади? Дунё жамоатчилиги ҳам бунга алоҳида эътибор билан қаради. Ўзбекистоннинг истиқлоли ва инсонларнинг тақдири ҳам, уларнинг қандай ҳаёт тарзига эга бўлиши, миллий-маънавий мерос билан умумбашарий тамойилларнинг уйғунлигини таъминлаш ҳам, унинг олдида кўндаланг бўлиб турган давлатчилик қурилишининг қандай асосда амалга оширилиши билан бевосита боғлиқ эди.

Ўзбекистон исломий давлат қуриш эмас, дунёвий давлат қуриш йўлини танлади. Бунинг ҳам ўзига хос сабаблари мавжуд. Бунинг учун дунёвий давлатнинг исломий давлатдан фарқли жиҳатлари шундан иборатки, Ўзбекистон Ўрта Осиёда исломга эътиқод қилувчи энг қадимий заминлардан бири бўлиш билан бирга, мусулмончилик илмининг ислом оламида ҳамма тан олган аъёнларига ҳам эга. Ислом маданияти бир

неча асрлар давомида ўзбек халқи маънавиятининг асоси бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай. Шу билан бирга, Президент И.А.Каримов, Ўзбекистон учун мамлакатни дунёвий асосда ривожлантириш, дунёвий давлат қуриш йўлидан боришга алоҳида аҳамият бериб келмоқда. Бу демократик давлат қурилишида муҳим. Бу масалада И.Каримов шундай дейди: “Биз, дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий руҳий, ахлоқий ва манавий қадриятлардан тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон қурашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашиб учун байроқ бўлишга йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимиз хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз”.

Ўзбекистон Конституциясида «дунёвий давлат» деган атама йўқ бўлсада, унинг моҳияти бир қанча моддаларда берилган деб айтиш мумкин. Бунга мисол қилиб қуйидаги фикрни кўрсатиш мумкин:

“Диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган... Давлат диний бирлашмаларнинг фаолиятига аралашмайди” (61-модда), “...Диний руҳдаги сиёсий партияларнинг ҳам жамоат бирлашмаларининг тузилиши ва фаолияти таъқиқланади” (57-модда), “...Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас” (12-модда).

Дунёвий давлат қандай тамойилга таянади:

- инсон ҳуқуқлари ва давлат суверенитети ғояларига асосланади;
- демократия ва ижтимоий адолатни эътироф этади;
- халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари устунлиги тан олинади;
- фуқароларнинг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш мақсади;
- инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишни кўзлайди;
- ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таянади.

Ўзбекистонда давлат ва жамият қурилишининг ҳуқуқий асослари унинг Конституциясида белгилаб қўйилади ва унга таяниб иш олиб боришни аниқлатади. Мустақиллик Ўзбекистон халқи ҳаётида янги тарихий даврни бошлаб берди. Ўз мустақиллигини, эркини қўлга киритган ҳар бир халқ ўз тараққиёти йўлини излайди, янги жамият бунёд этишда ўз андозасини ишлаб чиқишга ҳаракат қилади.

Ўзбекистон ҳам ўзининг миллий давлатига хос бўлган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий камолот ва тараққиёт йўлини белгилаб олди. Бу бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга асосланган демократик ҳуқуқий давлатни, фуқаролик жамиятини барпо этиш деган ғояда ўз ифодасини топди. Ҳамда бу жамиятнинг олдида турган мақсадни таъкидлар экан И.А.Каримов шундай дейди: “Биз қурадиган жамият Ўзбекистон халқининг муносиб турмушини, ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаши, миллий қадриятларимиз ва маданиятимиз қайта тикланишини, инсоннинг маънавий ахлоқий баркамоллигини таъминлаши керак”.

Бу ерда гап умуман демократик жамият курилиши тўғрисида кетмаётганлигини аниқ ҳисобга олиш муҳим. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон курилатган демократик жамиятнинг бошқа жамиятлардан фарқли жиҳатлари ҳамда умумий томонларини ҳам аниқлаш муҳим.

Масалан, Ўзбекистон демократик жамият куриш йўлини танлар экан, собиқ тоталитар тузумидан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади?

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси:

— коммунистик мафкурага таянилмаганлиги билан;
— синфийлик, партиявий тамойилларидан мутлақо бегоналиги билан;

— инсон-энг улуғ неъмат деган фикрга асосланилганлиги билан;

— “давлат-жамият-фуқаро” муносабатидан тубдан фарқ қиладиган “фуқаро-жамият-давлат” ўртасидаги ўзаро муносабатнинг оқилона ҳуқуқий асосига қўйилганлиги билан ажралиб туради.

Демократия Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти тарихида тушуниш қийин бўлган концепциялардан биридир. Ўзбекистон миллий давлатчилиги тарихида “демократия” тушунчаси учрамайди. Лекин 3000 йиллик тарихга эга бўлган бугунги Ўзбекистон учун, унинг кўринишлари, демократик тамойилларнинг негизлари бўлган деган хулоса келиб чиқмайди.

“Авесто” (милл.авв. VII-VI), Беруний, Хоразмий, “Сиёсатнома” (XI аср), “Қобуснома”, “Ҳидоя”, “Қутадғу билиг”, Темур тузуклари, “Шайбонийнома”, “Хоразм шажараси”, Навоий асарлари, Улуғбек “Тўрт улус тарихи” да ва ҳ.к.

— Чор Россиясининг истилоси (1860-1917) давридаги ижтимоий ҳаёт;

— мустабид Совет даври. Сохта демократия даври бўлди (1918 йилдан 1991 йилгача);

— мустақиллик — янги Ўзбекистон давлатининг ташкил топиши (1991 йилдан ... ҳозиргача);

— “демократия” халқ ҳокимияти, деган луғавий маънони билдиради;

— демократиянинг вазифаси — фуқароларнинг ҳуқуқлари тан олинадиган ва ҳимоя қилинадиган, уларнинг бурчларига риоя этиладиган ва бажариладиган жамиятни куришдан иборат бўлган ва шундай бўлиб қолади. Лекин ҳозиргача ҳеч ким бунга мукамал эришмаган, фақат унга максимум ҳаракат қилган;

-демократик бошқарувда сиёсий ҳаётда иштирок этиш нафақат фуқароларнинг ҳуқуқи, балки уларнинг бурчлари ҳамдир.

Демак, демократик жамият-фуқароларнинг ҳуқуқлари тан олинадиган ва ҳимоя қилинадиган, уларнинг бурчларига риоя этиладиган ва бажариладиган, бошқарувда фуқаролар фаол иштирок этадиган жамиятдир.

Демократик жамият қўллайдиган тушунчаларни ўрганишда қуйидаги учта жиҳатни ҳисобга олиш керак:

Ижтимоий гуманитар фанларга тегишли бўлган умумий тушунчаларни: масалан: жамият, цивилизация, эркинлик, ҳуқуқ, қонун, маданият, тараққиёт, демократия.

Ижтимоий сиёсий фанлар билан яқин бўлган тушунчалар ҳуқуқий давлат, хусусий мулк, фуқаролик жамияти, сиёсат, сиёсий ҳокимият, сиёсий ташкилотлар, сиёсий тизим, сиёсий режим, сиёсий плюрализм, сиёсий онг, сиёсий маданият ва бошқалар.

Кўпроқ Ўзбекистон билан боғлиқ ҳолда ишлатиладиган тушунчалар:

Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши назарияси ва амалиёти фани ўрганадиган таянч тушунчалар: “Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос тараққиёт йўли”, эркинлик, мустақиллик, демократия, қонун устуворлиги, “демократик давлатчилик”, “демократик жамият”, “демократия”, “демократик жамият тўғрисидаги қарашлар”, “демократик жамиятнинг миллий-маънавий”, “миллий-маънавий қадриятлар”. Ўзбекистон иқтисодий ҳаётининг демократлашуви, ижтимоий ҳаёт ва демократия, сиёсий ҳаётнинг демократик тамойиллари, “демократик қадриятлар», “Ўзбекистонда фуқаролик жамияти қурилиши”, “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт”, “Ўзбекистон ва жаҳон ҳамжамияти”.

Курснинг предмети — Ўзбекистон демократик фуқаролик жамиятининг шаклланиши, қарор топиши ва амал қилиши қонуниятлари:

Курс объекти: Ўзбекистон жамияти ҳаёти соҳалари.

Курс услублари: тажриба, қиёсий таҳлил, эмперик-социологик ва илм-фаннинг бошқа замонавий услублари.

Курс вазифаси: билиш, назарий, дунёқараш, тарбия, аксиология, сафарбар этиш.

Масалан: фалсафа онгнинг инсонга хос хусусияти жамият ривожининг муҳим омили сифатида; социология гуруҳ онги муаммоси сифатида; Политология сиёсий онг; ҳуқуқшунослик ҳуқуқий онг; демократик жамият демократик онг кўринишида ўрганади.

Курс қонуниятлари: умумий қонуниятларга таянади ва хусусий алоҳидаликни ҳисобга олади.

Масалан: Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг ўзига хос ва мос бўлиши қонунига қуйидагиларни киритиш мумкин:

— демократик жамият қурилишида миллий хусусиятлари ҳисобга олиш қонуни;

— демократик жамият қурилишининг миллий-маънавий қадриятлари билан боғлиқлиги;

— ўзига хос хусусиятларни Ўзбекистон иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан алоқадорлиги қонуни;

— Ўзбекистонда демократик жамият қурилишининг умумбашарий қонуниятлари.

Ҳозирги замон Миллий демократик давлатга хос жиҳатлар:

— демократик нормаларга таянадиган ҳуқуқий давлат;

— демократик зид бўлмаган ҳолда тарихий анъаналар ва жамият ҳаётининг муҳим соҳаларидаги миллий хусусиятлар сақланади;

— барча фуқароларнинг тенглигига асосланган миллий сиёсат олиб боради;

— унинг геосиёсий мавқеи иқтисодий, маънавий ва ҳарбий техник имкониятига, салоҳиятига мос бўлади;

— фуқаролар ижтимоий онгида демократик тафаккурига амал қилади;

— мустақил ички ва ташқи сиёсат олиб боради;

— ўз тараққиёти йўлини мустақил танлайди ва амалга оширади;

— ўз қобиғида яшаш мумкин эмаслиги қоидасига таянади, очиқ демократик давлат ҳисобланади.

Жаҳон тажрибалари гувоҳлик беришича, инсон тараққиётининг ҳозирги босқичида давлат қурилишининг олий, маданий шакли демократиядир ва у қуйидаги тамойилларга асосланади:

— халқнинг эркин хоҳиш иродаси;

— фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги;

— инсон ҳуқуқларининг устуворлиги;

— ҳокимият органларининг сайлаб қўйилиши;

— уларнинг сайловчиларга бўйсунishi;

— тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайлаб қўйиладиган органлар олдида ҳисоб беришга бурчлилиги;

— ҳокимият тармоқларининг тақсимланганлиги.

Юқорида кўрсатиб ўтилган тамойилларни тушунтиришда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси дунё миқёсида энг мукамал демократик конституциялар сафидан ўрин эгаллаганлиги қонунларнинг устуворлиги, уларнинг инсон манфаатларини кўзлаб иш тўтишга қаратилганлиги илмий далилларга асосланганлиги муҳимдир.

Демократия шахс билан жамиятнинг уйғунлигини таъминловчи омилдир. Бу уйғунлик қанча такомиллашган бўлса, жамият тараққиёти шунчалик илдамлашади. Демократия шахс эркинлигини таъминловчи ва уни тартибга солувчи омилдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Олий Мажлис қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги “Бизнинг бош мақсадимиз жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир” Мавзусидаги маърузасида “Давлат қурилиши ва бошқарув соҳасидаги энг муҳим вазифа бу — қонунчилик ҳокимияти бўлмиш мамлакат Парламентининг роли ва таъсирини кучайтириш, ижро ва суд тармоқлари Ўртасида янада мутаносиб ва барқарор мувозанатга эришишдан иборат”.

Хулоса қилиб айтганда, демократик жамиятда давлат идоралари эмас, балки жамоат ташкилотлари, нодавлат ташкилотлар устувор бўлади. Юқоридагиларга асосланиб, Ўзбекистонда демократик жамият қуриш

назарияси ва амалиёти фанини ўқитишда қуйидагиларга эътибор бериш керак:

1. Президент И.А. Каримов асарларини фундаментал-илмий-назарий жиҳатдан чуқур ўргатиш.

2. Ўтиш даври Мавзусини тараққий этган мамлакатлар тарихий тажрибаларидан фойдаланиб кенг илмий далиллар асосида тушунтириш ва талабаларни имкон қадар дарсда фаол иштирок этишларига эришиш.

3. Фан бўйича тайёрланаётган маъруза матнлари ва ишчи дастурларини мунтазам янгилаб бориш ва оммавий ахборот саҳифаларида чоп этилаётган янгиликлар билан бойитиш.

4. Дарсларни имкон қадар давлатимизда қўлга киритилаётган ютуқларга оид фильмлар ёрдамида илмий далиллар асосида тушунтириш.

5. Дарсларни эркин мулоқот тарзида ўтиш, талабаларни эркин фикрлашга ўргатиш.

6. Аудиторияни кенг қўламли ислохотлар жараёнига оид плакатлар билан жиҳозлаб, Мавзуларни мустақил ўзлаштиришлари учун талабаларга имкон яратиш.

2 - Мавзу: ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ТЎҒРИСИДАГИ ҚАРАШЛАРНИНГ МАНБАЛАРИ ВА УНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Режа

1. Ўзбекистонда давлатчилик назариясининг пайдо бўлиш тарихи.

2. Давлатчилик ғояларининг назарий асослари ва уларнинг шаклланиши.

3. Ўзбекистонда демократик жамият қуришининг ривожланиш босқичлари.

Ҳар қандай давлат ўз жамиятининг тарихий маданий ва ахлоқий мероси негизлари асосида ривожланиши. Бундай уйғунлик халқни ривожланишида янги босқичларга кўтаради, унинг истиқбол омилларини кенгайтиради. Аждодларимиз томонидан яратилган ана шундай давлатчилик мероси инсоният тарихи ривожига улкан ҳисса қўшган.

Президент И.А. Каримов тарихчи олим ва журналистлар билан бўлган учрашувда — “Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон бугун тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу-фузалолар, олиму- уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган”, дейди.

Дарҳақиқат, Моварауннаҳр оралиғида пайдо бўлган улкан давлатчилик маданий мероси инсоният тарихи ибтидоида энг дастлабки

хамда қадимий давлатчилик маданият сифатида маълум. Айни пайтда, бундай мерос мустақиллигимиз шарофати билан миллий давлатчилик тўғрисидаги таълимотларни ўрганиш имкониятларини очиб берди.

Маълумки, Ўзбекистонда миллий давлатчилигимиз тўғрисидаги энг қадимги манба “Авесто”дир. У эрамиздан олдинги 3 мингинчи йилларда аждодларимиз томонидан яратилган илк давлатчилик тўғрисидаги ижтимоий қараш ҳисобланади. Агар “Авесто”да илгари сурилган ғояларга эътибор берадиган бўлсак бугунги адолатпарвар демократик жамият барпо этишга қаратилган ғояларимиз билан ҳамоҳанг эканлигини кўрамыз.

Давлатчилик асосларини шакллантириш борасида “Авесто” деярли барча ижтимоий масалалар, қадимги географик тушунчалар, этник жамоалар, вилоят ҳудудлари, уларнинг номлари, қадимги мамлакатларнинг рўйхати, иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ва сиёсий тузум асослари, зардуштийларнинг фалсафаси, дунё тарихининг ривожланиши ҳақидаги маълумотларни ўз ичига қамраб олади.

Манбада, аввало, инсон эрки, комиллиги, рухий соғломлиги масалалари устувор қўйилади. Масалан: “Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон – шавкат бахш этаман” дейилади Яснанинг 14 китобида. Ахура Мазда, инсонлар ўртасида бўлаётган муносабатлар ўзаро самимийлик, ҳурмат, беғаразлик, ёрдам ва оқибатли бўлиш зарурлигига, ёмон фикрлардан ҳоли бўлишга ишора қилади. Каттага ҳурмат ва кичикка иззат, сабр-бардош, ҳалоллик меҳр-оқибат ва бошқа бир қатор тамойиллар борки, миллий ғоямизнинг асосий тамойилларига уйғун келади.

Ғояларнинг бундай тарзда қўйилиши дунё ана шу кучларнинг ёнма — ён яшашдан иборат, деган фалсафанинг моҳиятини англашга ундайди. Шу тариқа “Авесто” ўша замонда яшаган одамлар ўртасидаги муносабатларни барқарорлаштиришда давлатга бўлган эҳтиёж ва зарурияти ўлароқ юзага келган манба бўлиб ҳисобланади.

“Авесто”да энг муҳим масалалардан бири бу — ҳуқуқий муносабатларнинг назарий жиҳатдан шаклланганлигидир. Унда инсон ҳаёти ва одамлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳуқуққа асосланганлиги ҳақида маълумот бор. Ҳақиқат, яхши сўз ва мақсад, поклик ва эзгуликка интилиш, сув, ер, олов, хонадон ва чорвани асраб авайлаш ахлоқий бурч бўлиб саналган. Инсон ўзининг ишлари ва фикрлари билан, яхшилик ёруғлик ва бахт келтирувчи, ҳаёт ва ҳақиқат берувчи олий тангри Ахура Маздага ёрдамчи бўлиб хизмат қилади.

Оила ва жамоада берилган сўздан ёки қасамдан воз кечиш, одамлар ўртасида тузилган аҳдногани бузиш катта гуноҳ ҳисобланган: “О Спитама, шартномани бўзувчи киши бутун мамлакатни бузади, шу билан бирга Артага тегишли барча мулку-молларга путур етказди. О Спитама, аҳдингни бузма...” (“Яшт”, X боб).

Тарихий хужжатлар асосида айтиш мумкинки, “Авесто”нинг “Ясна”, “Виспрат”, “Яшт”, “Видевдат” китобларида илгари сурилган ҳуқуқий таълимотлар Рим ҳуқуқидан қадимийроқ ҳисобланади, боз устига, улар кейинчалик ташкил топган давлатлар сиёсий тизимининг шаклланиши манба бўлиб ҳам хизмат қилган. Шу тариқа “Авесто” грек мутафаккирлари ва Рим ҳуқуқшунослари ижодига ўзининг ҳар томонлама мукамаллиги билан таъсир кўрсатган. Жумладан,, инсон ҳуқуқи, жисмоний ва ҳуқуқий шахс эркинлиги, инсон эркинлиги, эркак ва аёлнинг тенглиги масаласи, озчиликнинг ҳуқуқи, вояга етмаганлар ҳуқуқи, виждон, эътиқод ва дин эркинлиги, жамоа ва гуруҳларнинг ҳуқуқи, мол-хол ҳуқуқи, оила шартномаларнинг мажбурийлик ҳуқуқи, жиноятнинг қасддан ёки эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноят турлари ишлаб чиқилган, ўғрилиқ ёки босқинчилик фарқлари таснифланган, химоя ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш ҳамда ташкил этиш каби бошқа ҳуқуқий тамойиллар ўз ифодасини топган.

Бундан ташқари, “Авесто”даги адолатли қонунлар ва яхши ҳокимлар тўғрисида илгари сурилган ғояларга таяниб айтиш мумкинки, улар умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ бўлган демократик таълимотларнинг назарий кўринишлари сифатида ўз ифодасини топган.

Инсон табиатан эркинликка, эзгуликка интилиб яшайди. Бундай эҳтиёжларнинг барча учун умумий бўлган қоидаларини ва уларнинг тартиботларини ташкил этишда давлатга бўлган эҳтиёж вужудга келади. Мана шундай эҳтиёж маърифий ва маданий таълимотларнинг ҳосиласи сифатида умуминсоний қадриятларнинг мезонларини шакллантириб келган. Айни пайтда, кишилиқ жамиятининг ўзаро урушлар ва ихтилофлар билан боғлиқ даврларида янги маърифий таълимотлар ҳалоскор ғоя сифатида вужудга келган, айнан IX ва XIII асрлар Ўрта Осиё тарихида шундай мураккаб давр бўлган.

Халқнинг ўз мустақиллиги учун курашиши, бунда ҳуррият ва инсон эркинлиги ғоялари миллатни маънавий юксалишига олиб келган. Бу даврда дунёга машҳур Хоразимий, Фарғоний, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк каби файласуф, сиёсатчи тарихчи олимлар шу даврда яшаб ижод этдилар. Бу давр ўз мазмуни, салмоғи жиҳатидан Ўрта Осиё уйғониш даври деб тарихга киради. Уйғониш даври маданиятининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди:

1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йўлда ўтмиш ва кўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, айниқса, табиий-фалсафий, диний, тарихий ҳамда ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиатшунослиқ илмларининг ривожини, рационализм, ақл кучига ишониш, асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш, ҳақиқатни инсон тасаввури, илмининг асоси деб ҳисоблаш.

3. Инсонни улуғлаш, унинг ақлий, табиий, руҳий бадиий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварли, юқори ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш, комил инсонни тарбиялаш.

4. Универсаллик-қомусийлик барча табиат ҳодисалари билан кизиқиш ва унинг моҳиятига интилиш.

5. Давлат қурилиши ва бошқарувининг назарий негизлари адолат, ахлоқ тамойилларида шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий ҳамда амалий асосларини ривожлантириш.

6. Давлат раҳбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, масъулияти мезонлари тизимининг назарий негизларини яратиш.

Шу даврнинг йирик намоёндаларидан бири Абу Наср Форобий ўзининг “Фозил одамлар шахри” асарида инсоният жамиятининг вужудга келиши ва ривожланишининг муайян табиий давлатга бўлган эҳтиёжларнинг пайдо бўлишини, унда адолат ва ахлоқнинг шаклланиши қонуниятларини назарий жиҳатдан таснифини яратганлиги билан машҳурдир. Шу тариқа олим давлат шакллари ва унда бошқарувнинг мунтазам, изчил сиёсий тизимини яратишга эришади. Масалан, фозиллар шахрининг (давлат назарда тутилган) таркиб топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг раҳбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қуришнинг бевосита назарий талаблари билан уйғун келади. “Уларнинг ўзларидан сайланган раҳбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олижаноб, раҳбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай раҳбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар”, деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан боғлиқ ахлоқий қадриятларни тизимлаштиради.

Эътиборли жиҳати шундаки, Форобий қарашларидаги “ҳокимни мутлоқ бўлмаслиги”, “сайловчилар иродаси”, “озодлик” каби фикрлари нафақат шу даврда, балки бугунда ҳам инсоният маданиятининг — демократиянинг бош ғояси бўлиб хизмат қилади.

Айни пайтда, Форобий Фозил шахарнинг (давлатнинг) зидди бўлган шахарларнинг ижтимоий моҳиятини очиб берадики, бу тоталитар давлат тизимига хос келади. Масалан, разолат ва бадбахтлик шахри, обрўпарастлар шахри, амалпарастлар, ҳадимиятпарастлар шахри ва ҳ.к. турларини кўрсатади. Бундай шахарлар адолатли жамият қуриш тўғрисидаги таълимотларга зид эканлиги кўрсатилади.

Давлат ва унинг бошқарувига дахлдор масалалар Юсуф Хос Ҳожиб ижодида ҳам катта ўрин тутган. У “Кутадғу билиг” достонида давлатни бошқариш амаллари, қоидалари ва сиёсий-ахлоқий муносабатларни жамиятда қарор топтиришга қаратилган қарашлари билан эътиборлидир. У давлат бошқаруви ва хизматини ташкил этиш турларини ҳамда шу даражаларга мувофиқ сифатларини таснифлайди, “Шоҳликка даъвогарлар

онадан ажиб бир истеъдод билан туғиладилар ва улар дарҳол яхши-ёмонни ажратиш фитратига эга бўладилар. Бундайларга Худо идрок фаросат ва юмшоқ бир кўнгил ато этади, қолаверса яхши иш юритиш уқуви билан ҳам сийлайди”, дейди олим.

Айни пайтда, ана шундай истеъдоднинг таснифларини Форобий сингари 12 сифатларини кўрсатиш билан бирга унинг вазифа ва мажбуриятларини белгилайди. Бунда у жамият табақаларини 15 тоифага ажратиб, ҳар бирига кўрсатилиши лозим бўлган мурувватни адолатли давлатни мустаҳкамлашда ва унинг бошқарувини ташкил этишда муҳим омил эканлигига эътиборни қаратади. Масалан, у, зиёлилар тўғрисида шундай дейди: “Ҳақиқий зиёли ҳақиқат таянчи бўлади. Агарки оламда донишлар бўлмаганда, ерда ризқ рўз унмас эди. Уларнинг зиёси халқ, йўлини ёритувчи машъалдир. Донишларга ширин сўз билан баҳра бер, моддий манфаатини қодирлигига ҳаракат қил”.

Унга замондош бўлган қомусий олим Ибн Сино Ўрта Осиё табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрларнинг буюк намоёндаси, тиббиёт, фалсафа, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий таълимот тарихига улкан ҳисса қўшган мутафаккирдир. Ибн Сино фалсафани назарий ва амалий фалсафа сифатида иккига бўлади. Ижтимоий-сиёсий масалалар, давлат, инсон жамиятининг тузилиши, вазифалари, жамоани бошқариш, инсон уюшмаларининг фаолияти, инсоннинг хулқ-одатлари, ахлоқ, жамоа ва оиладаги ахлоқ мезонларини ўрганади.

У амалий фалсафани ўз вазифаси ва предметига қараб уч қисмга бўлади. Ахлоқшунослик — бу инсон шахсиятининг фазилатлари, ахлоқий тушунчалар, қоидалар; иқтисодиёт — оилани бошқариш, унинг талабларини, вазифа ва фаолиятини таъминлаб туриш учун зарур бўлган масалалар; сиёсат — бу давлатни идора этиш ва бошқариш, ҳукумат ва фуқароларни ҳамда давлатлар ўртасидаги муносабатларни таъминлаш масалаларини ўрганиши таснифланади. Унинг “Ишорат ва Танбихот”, “Рисодату тадбири манзил”, “қуш тили” каби асарлари бевосита давлат бошқарувининг адолатпарвар ва ахлоқий асосларига бағишланади.

Адолатли давлат бошқаруви, унинг мукамал тизимини яратиш борасида улкан илмий мерос қолдирган ўрта асрлар мутафаккири Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” асари муҳим манба ҳисобланади. У амалдорларни ахлоқий фазилатларига қараб танлаш, адолат ва инсофни оёқ ости қиладиган кишиларни давлат ишларига аралаштирмасликни, давлатни бошқаришда кенгаш билан олиб бориш, фаолиятларни мунтазам назорат қилиш, итоат ижро ва сифатлари тўғрисидаги фикрлари билан аҳамиятлидир. Айниқса, Низомулмулкнинг “Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тўтиш керак”, деган қарашлари аждодларимизнинг давлат қурилишининг демократик тартиботларига нечоғли даражада аҳамият берганлигидан далолат беради.

Маълумки, ислом дини ижтимоий дунёқараш сифатида кенг тарқала бориши билан унинг назарий, фалсафий, ҳуқуқий томонларини ишлаб

чиқишга эътибор ҳам тобора ортиб борган. Шу тариқа IX — XII асрларда Мовароуннахрда илм-фан, маданият, ислом фалсафасининг назарий жиҳатдан юксак даражада ривожланган даври бўлди. Улардан Имом ал-Бухорий, Имом Ат-Термизий, ал-Мотрудий, Муҳаммад Имом Раззолий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Бурҳонуддин ал-Марғилоний, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдулҳолиқ Гиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий каби буюк алломалар ўзларининг илмий тадқиқотлари билан жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшдилар.

Диний-илмий тадқиқотларда борлиқ, илоҳий қудрат, инсон комилиги, адолат, инсоф, диёнат, виждон, адолат каби ғоялар инсон руҳиятини поклаш орқали эркин жамиятга чорланади. Бу борада Ж.Румий шундай дейди: “Инсон буюк бир мўъжиза ва унинг ичида ҳамма нарса ёзилган. Бироқ, зулмат ва пардалар борки, улар ёзувларни ўқишга имкон бермайди. Зулмат ва пардалар, турли туман машғулотлар инсоннинг дунё ишлари борасида олган тадбирлари ва кўнгилнинг сўнгсиз орзуларидир”. Дарҳақиқат, Ж.Румийнинг қарашларида инсоннинг фарқи унинг комиллигига асосланади. Шунинг учун у дунёга ирки, дини, миллати, табақасидан қатъий назар, барча инсонларга баробар мурожаат қилади. “Менга ваҳдаи майини тутгил, ўзгаларни ҳам ондин баҳраманд этгил, токи жамоат жам бўлиб, фақат суратда бўлмиш тафовутларни бартараф этайлик. Биз ҳаммамиз ягона оғочнинг бутوقлари, ягона қўшиннинг навкарларимиз”. Жалолиддиннинг башарият бирлиги ҳақида гапириши ўша давр учун мислсиз жасорат эди.

Ижтимоий-сиёсий тараққиёт ривожининг маънавий асосларини ўрганишда Ўрта Осиёда вужудга келган тасаввуфчилик оқимининг аҳамияти ҳам алоҳида муҳим ўрин тутди. Тасаввуф гарчи ислом бағрида ниш уриб, Қуръон ва Ҳадислар ҳикматидан озиқланган, кўп ҳолларда шариат аҳкомига суянган бўлса-да, лекин у расмий диний ақидапарастлик ва мутаасибликка ҳамда ҳоким табақаларнинг айшуишратларга фарқ турмуш тарзи, талончилик ва манфаатпарастликка зид ўлароқ меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Ушбу таълимотнинг эл орасида ёйилиб, фикрий янгиланишларга қаноат бергани, ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлилар юрагини банд этганини сабабидир.

Тасаввуф таълимоти асосида адолат, ҳақиқат, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, инсоф, имон, эътиқод, илм, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик каби умуминсоний ғояларни тарғибот қилувчи мурувватга асосланган бир қанча диний сиёсий оқимлар пайдо бўлади. Улар жамиятнинг ахлоқсиз унсурларига ғоявий куч сифатида қарши қўйилади. Бу борада, А.Яссавий шундай дейди: “Шайх улдурким, ниёз олса, мустақихларга, ғариб, бечораларга бергайлар. Агар олиб ўзи еса, мурдор эт емишдек бўлғай. Агар тўн қилиб кийса, ул тўн тўнғўзча Ҳақ таъоло намоз, рўзасини қабул қилмағай ва агар олган ниёзидин нон қилиб еса, ҳақ таъоло они дўзахда турлук азобга гирифтор қилғай. Ва агар ондоғ шайхга ҳар киши эътиқод қилса кофир бўлғай”.

Яссавийнинг ҳикматларида раҳбар шахсларнинг сифатлари тўғрисидаги талқинлар деярли ижодининг асосини ташкил этади. Чунки, шу даврда халқ, орасида катта обрў-эътиборга эга бўлган сўфий шайхлар сиёсатга бевосита аралашиб келганлар. Бу борада Амир Қўлолнинг ўғли Амир Умарнинг қарашлари (1406 й. ўлган) сиёсатнинг назарий ва амалий моҳиятини очишда эътиборлидир. Унда сиёсатга шундай нисбат берилади: “Билгилким сиёсат — тутиб туриш ва тартибга солишдир..., ёмон кишиларни кўрқинч ва титроқда тутмоқ, яхшиларни тақдирламоқ керак. Агар сиёсат бўлмаса, давлатнинг муҳим ишлари амалга ошмайди: агар тартибот жазо қонунлари бўлмаса давлат ишлари ҳам ўнганмайди, чунки ҳукмдорнинг, жамоанинг кўрки, давлат ва диннинг ривожини сиёсатдир”. Яъни дин орқали сиёсатда умуминсоний қадриятлар ифода этилиши ва бундай сиёсат эса бевосита давлат қонунлари орқали амалда ўз тасдиғини топишига эришмоқ лозим деб ҳисобланган.

XIII—XIV асрларда Ўрта Осиёни муғуллар томонидан истило қилиниши иқтисодий ва маънавий ҳаётга катта салбий таъсир кўрсатади. Мамлакатда жабр-зулм ва зўравонлик кучаяди, меҳнаткаш халқ, қаттиқ эзилади. Жуда кўп маданий бойликлар, илм масканлари, Мадраса ва кутубхоналар йўқ қилинади, санъат ва илм-фан вакиллари: олимлар, шоир ва ёзувчилар, мунажжимлар, меъморлар ва мусаввирлар ўлдирилади, омон қолганлари Шимолий Ҳиндистонга, ғарбий Эрон ва Хуросон вилоятларига қочиб жон сақлаб қоладилар.

Айнан мана шундай мураккаб даврда Амир Темурнинг (1370 йил) сиёсий саҳнага келиши ҳамда мустақил давлат барпо этиши Ўрта Осиё халқларининг мўғул истилосидан, ички ўзаро низолардан қутулишига олиб келади. Мамлакатда ўрнатилган барқарорлик марказий давлатнинг тез орада мустаҳкамланишига, сиёсий кучлар тарқоқлигини бартараф этишга, айна пайтда, турли ислохотларнинг амалга оширилишига, илм — фан ва маданиятнинг ривожланишига туртки бўлди.

Бу даврда миллий давлатчилик тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишида Амир Темурнинг хизматлари катта бўлди. Унинг тузукларида давлат тизими, уни идора қилиш услублари ва воситалари, ундаги турли лавозим, вазифалар даражаси, табақаларнинг тоифаланиши, ҳарбий қўшинларнинг ташкил этилиши, жанг олиб бориш маҳоратлари, давлат хизматчилари рағбатини ташкил этиш омиллари, адолатли солиқ турларининг жорий этилиши, мамлакатни ободонлаштириш тадбирлари миллий давлатчиликнинг юксак маданий ва ҳуқуқий даражада шакллантирилганлигидан далолат беради. Бундай сиёсатнинг асос — моҳияти адолатли давлат, инсонпарвар жамият негизларини қарор топтиришга хизмат қилади.

Бу борада Ибн Араб Шоҳ шундай дейди: “Темур тамғасининг нақши “рости расти” бўлиб, бу “ҳақгўй бўлсанг нажот топасан”, демакдир. Унинг отларидаги тамға, тангаю тиллоларига зарб бериладиган белги ҳам мана шундай уч халқадан иборат эди. Кўпинча унинг

мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳбу ғорат қилиш ва ҳарам ҳақорат гаплар бўлмасди. Темур кўркмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бўлиб, жасоратли кишиларни, довдюрак ва мардларни ёқтирар эди. У улар ёрдамида даҳшатли жойлар кулфатларини фатҳ этиб, одамлар шерларини ўлжа қилар, улар зарбалари билан баланд тоғлар чўққиларини вайрон қиларди. У бехато (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мислсиз (даражада) бахтли, улуғворлиги (ўзига) мувофиқ, қатъий азм билан сўзловчи, (бошига) кулфат тушганда ҳам ҳақгўй (киши) эди".

Амир Темур ана шундай сифатлари соҳиби сифатида давлат бошқарувининг демократик асосларини яратишга эришади. У мамлакат ишларини доимо, кенгаш, машварад маслаҳат, хушёрлигу, мулоҳазакорлик эҳтиёткорлик билан амалга оширганлигини таъкидлайди. Айни пайтда, мамлакат ишларини Кенгаш асосида олиб бориш бу аслида фуқароларнинг ризолиги ва ихтиёри демак. Ундан чиқди бундай ёндашув бевосита давлат бошқаруви тақсимотининг илк кўринишлари тўғрисидаги қарашларнинг ривожланишига замин яратган.

Соҳибқирон ҳар бир ишда сиёсатни адолат билан амалга оширишга ва бунда турли воситалар асосида унинг изчиллигини таъминлашга эришади. Яъни адолатга қаратилган мақсадларни адолатли воситалар билан уйғунлаштириш асосида давлат бошқарувининг технологик таълимотларини амалий жиҳатдан бойитадики, салтанатда адолатни таъминловчи мурувватлар юзага келади. Масалан, у, нафақат давлат хизматчиларининг қандай сифатга эга бўлишини, балки шундай сифатлиларни қандай қилиб давлат бошқарувига келишини таъминлашнинг чораларини ишлаб чиқади. Бу борада у шундай дейди: “Агар ҳар нарсани ва ҳар кимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп ҳалал ва зиён етгай. Демак ҳар кимнинг кадр-кимматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак”. Шу тариқа, у, масаланинг назарий асосларини ойдинлаштириш билан унинг амалий тадбиғини ҳам ўз “Тузук”ларида амалга оширади. Жумладан,: “Кимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқлигини билсам, уни тарбиятимга олиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматларига яраша мартабасини ошириб борардим”, дейди.

Амир Темур ўз давридаги хизматларининг энг асосийси ва энг буюги — бу унинг давлат арбоби сифатида адолат ғояларига асосланган миллий давлатчилик таълимотларининг ҳуқуқий негизларини яратганлиги ҳамда уни тадбиқ этиб берганлигидадир. Шу тариқа у ўз сиёсий фаолиятини шундай хулосалайди: ҳар мамлакатнинг яхши кишиларига мен ҳам яхшилик қилдим, нафси ёмонлар, бўзуқлар ва ахлоқсиз одамларни мамлакатимдан қувиб чиқардим. Пасткаш ва разил одамларга ўзларига лойиқ ишлар топширдим, хайда хадларидан ошишларига йўл

кўймадим. Улутларини ва шараф — эътиборли кишиларни ҳурматлаб, мартабаларини оширдим. Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим”.

Шу даврнинг йирик классик намоёндалардан бири — Алишер Навоийдир. У назариётчи ва амалиётчи сифатида давлат сиёсатининг адолатли асослари ва унинг маънавий мезонларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшади. Айниқса, адолатсизлик ва зулм давлатни таназзулга, жамиятни жаҳолатга олиб келиши тўғрисидаги қарашлари ўз ифодасини топади: “...давлат иши билан машғул бўлган амалдорлик чоғларимда кўнгил мулкани турли одатларнинг ҳужуми булғалади. Гоҳ амирлик ўрнида ўтирдим ва ҳукумат маҳкамасида халқнинг арзодини сурдим ва гоҳ подшоҳ ёнида вазирлик қилдим ва менга умидвор назар билан қараб турган элга мурувват кўрсатдим”, — дейди.

А.Навоий адолат тўғрисидаги қарашларида инсон руҳияти билан борлиқ ижтимоий иллатларнинг моҳиятини излайди. Жамиятда ёвузликнинг келиб чиқиш сабабларини таҳлил этади. Адолатли жамиятга эришишда нафақат подшоҳнинг одиллиги, балки фуқаролар ўртасидаги муносабатларнинг адолатли, маънан соғлом бўлиши лозимлигига эътиборни қаратади: “Оламда бўлмиш ҳар нав одам билан кўришдим; катта- кичикнинг феъл-атворини ўргандим: яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим; яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахл ва пасткашларнинг захмини, саҳоватли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди”, — дейди.

Айни пайтда, инсон руҳияти билан боғлиқ иллатлар моҳиятига шундай нисбат беради: “Яхшиликка мукофот — кўполлик одоб билан қилинган хушмуомала эвазига кеккайиш, такаббурлардан ўзгача муносабат кўрмайсиз. Бировга бир хизмат қилсанг, ундан ўн зарб ейишга тайёр турмоқ керак: кимгаки бир тавозеъ кўрсатсанг, минг кўполлик ва дилсиёҳликка ҳозир бўлиб турмоғинг лозим”. Шу тариқа, у, “Маҳбуб ул қулуб” асарида ҳар хил одамларнинг феъл-атвори ва аҳволи, яхши феъл ҳосияти ва ёмон хислат касофати ҳақидаги қарашлари асосида жамият ижтимоий муносабатларининг яхлит назарий тизими, фуқаро-жамият-давлат ўртасидаги ахлоқий мажбуриятларни умумлаштиришга эришади.

Адолат ғояси Навоийнинг жуда кўп асарларида турли тарзда ифодаланган. “Ҳайрат ул—аброр”, “Садди Искандарий”, “Фарҳод ва Ширин”, “Сабъаи сайёра” дostonларининг, “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг бош ғояси адолатдир. Яна шуни айтиш керакки, Навоийда инсондаги жуда кўп ижобий хислатлар, чунончи садоқат, вафо, ҳаё, саҳоват қабилар ҳам адолат билан боғлаб тушунтирилади. Зеро, кишида адолат туйғуси бўлмаса, унда бошқа сифатлар ҳам бўлмайди деб қарайди.

А.Навоий замондошлари — Арасту, Афлотун, Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусийнинг илмий мероси, асарларини кунт билан ўрганган, уларнинг илмий ва инсонпарварлик ғояларидан хабардор бўлиб, ўзи ҳам

шу йўналишда катта мерос қолдирган ижодкорлар Захириддин Муҳаммад Бобур, Ҳусайн Воиз Кошифий ва Жалолиддин Давонийлардир. Улар давлатшунослик, ахлоқшунослик адабиёт, таълим-тарбия, наср ва назм соҳаларида ижод қилган йирик олимлардир. Давлат бошқаруви ва унинг сиёсати билан боғлиқ бўлган ижтимоий-ахлоқий масалаларни Бобурнинг “Бобурнома”, Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” асарларида атрофлича баён қилади.

Уларда жамиятнинг пайдо бўлиши, ижтимоий табақалар, давлат ва уни бошқариш йўллари, адолатли ва адолатсиз подшоҳлар, уларнинг фуқароларга муносабати, ахлоқ ва таълим-тарбия масаларини таҳлил этган. Давлат бошқарувига оид ижтимоий қарашлари ўз навбатида ўтмиш давлатчилик маданий меросимиз билан боғлиқ бўлган кадриятларимизни янада бойитишга хизмат қилган.

Юқорида таъкидлаганимиздек XIV—XV асрдаги ижтимоий ва маданий юксалиш ўз мазмун моҳияти билан IX—XII асрлардаги Ўрта Осиёдаги Уйғониш даврининг узвий давоми эди. Бундай маданий меросларнинг монандликка интилиши, унинг даврий уйғунлашуви халқлар ҳаётида тараққиёт ҳамда юксалишига пойдевор бўлган назарий таълимотларнинг ривожланиш босқичларини кузатамиз.

Аммо, Ўзбекистон халқлари давлатчилик тарихи ўз тараққиётида бир хилда ривожланган эмас XVI — XIX асрлар Ўрта Осиё ҳаётида мураккаб ва кескин бурилиш даври бўлди. Унинг мураккаблиги, аввало Амир Темур империясининг парчаланиши ҳамда ворислар ўртасидаги низолар билан боғланади. Доимий ихтилофлар майдонига айланиб қолган Моварауннаҳр Шайбонийхон лашкарлари томонидан босиб олинади. Давлатда эгасизлик бошбодоклик хукм суради.

Мана шундай шароитда ҳақиқий илм ўрнини диний ақидавий қарашлар эгаллайди, натижада аниқса табиий фанлар қувғунга учрайди, айниқса, математика ва астрономия орқада қолади. Бунинг оқибатида илм-фан ривожининг даражаси кескин пасайиб кетади. Айни пайтда, бу давр олдинги мутафаккирларнинг илғор ғояларининг ўзаро фаол таъсири заифлашуви билан характерланади. Дин бевосита давлат сиёсатининг асосига, ҳокимият унинг раҳномалари кўлида манфаатларини ниқобловчи мафкурага айланади. Натижада жамиятда диний тазйиқ кучаяди. Дин пешволари давлат сиёсатига бевосита аралашини оқибатида бир ёклама мафкуравий зуғум ортиб боради. Ҳар қандай ижодий хур фикр таъқибга олинади.

Шунга қарамай Ўрта Осиёда ижтимоий фикр, фалсафа адабиёт, тарих, мусиқа фанлари, меъморчилик, тасвирий санъат ривожланди, қатор Мадраса ва мачитлар қурилди. Жумладан, Ибн Муҳаммад Юсуф Ал-Қорабоғий, Муҳаммад Шариф, Машраб ва Суфи Оллоёр, Нодира, Увайсий, Дилшод, Комил Хоразимий, Аваз Ўтар, Бедил, Фузулий, Аҳмад Дониш, Муқимий, Огаҳий, Фурқат, Муқимий, Мулла Олим Маҳмуд Хожи ижодиётида илғор ижтимоий ғоялар яратилади.

Шу давр Шарқ мутафаккирларининг ижтимоий қарашларини чуқур ўрганган олим И.Мўминов айниқса, Бедилнинг фалсафий ижодига катта баҳо беради. Бедил дастлаб ислом фалсафаси бўлган каломни, сўнгра машҳур сўфийларнинг асарларни ҳамда хинд фалсафасини ўргангалигини қайд этади. Унинг ғоялари маърифатли бўлишга, билим ва ҳунарни ўрганишга, айти пайтда, ёвузликка мурасасиз бўлишга даъват қилганлигини кўрсатади. Эътирофли жиҳати шундаки, шу давр ижодкорлари қайси соҳада ижод қилмасин, шахс ва зиёлийликка хос кудратда уларнинг асосий диққати халқ ва унинг турмуш дарди билан бевосита боғлиқ бўлганлигига амин бўламиз. Мулло Олим Маҳмуд Ҳожининг “Тарихи Туркистон” асарида шундай дейди. “Туркистон хонлари вақтидаги мусулмониялар ниҳоят даражада аҳволи олаמידан хабарсиз бўлдилар. Золим ҳакамларга рост ва тўғри сўзни айтадурғонлар қолмай, золимлар учун беш-ўн тилло бадалига эртадан кечгача хушомад сўзлар айтиб, алар қандай сўз айтса маъкул дейдурғонлар бўлгон эдилар.

Илму-маорифда бўлса Туркистонда ўтган Ибн Сино, Форобий, Улуғбек Алиқушчи ўрнига ўлтурғон олим, файласуфи замон деганларимиз иззату нафс ва риёкорликга табдил бўлуб, жаҳл балосига мубтало бўлгон эдилар. Ҳакам ва улутларимиз фуқаролардин ўз жойига ва масрафига сарф қилмай, ўз хоҳишлари ва йўшаъларира ҳарж ва сарф қилар эди. Ҳукумат ишида мутлақо мунтазам қоида ва қонун йўқ эди, фуқаролар уларнинг ўз молидек ҳисоб қилинур эди”.

Мавжуд манбаларни ўрганиш миллий давлатчилик тарихимизда таназзулга тортган сиёсий курашлар ва ўзаро ихтилофларнинг сабабларини ўрганиш билан бирга, ундан сабоқлар чиқариш имкониятларини беради.

Маълумки, Мовароуннаҳр давлатчилик тарихи ва унинг тараққиётини ислом фалсафасидан айри ҳолда кўра олмаймиз. Аждодларимиз дунёвий ва диний илмларни бевосита уйғун тарзда олиб боришган. У хоҳ диний хоҳ дунёвий йўналишда бўлмасин, унинг асосида инсон — жамият — давлат муаммоси ётади. Фақат бир ёклама мафкурага асосланган мустамлакачилик босқичи сўнгра, собиқ шўро ҳукмрон сиёсати халқни маданий меъросидан маҳрум этишга ҳаракат қилди. Оқибатда маънавий мерос таъқиб остига олиниб миллий маънавий меросни ўрганишда бўшлиқ пайдо қилинди. Фан ва таълимот ўз заминидан узилган ақидалар ва мавҳум ғоялар таъсирига тушиб қолди.

Аммо, тарихнинг ана шундай мураккаб даврида ҳам Ўзбекистонда ҳуррият билан йўғрилган ижтимоий-сиёсий қарашлар тўхтаган эмас. Аксинча, бундай истак ҳар бир ватандошимиз қалбида миллий истиқлол ғоясининг вужудга келишига туртки бўлди, Ўрта Осиё халқларининг мустамлакачилик сиёсатига қарши миллий озодлик кураши ва унинг асосий босқичларини шартли равишда уч босқичга бўлиб ўрганиш мумкин.

а) Биринчи босқич: 1860— 1904 йиллар;

б) иккинчи босқич: 1904—1918 йиллар;

в) учинчи босқич: 1918—1991 йиллар.

Биринчи босқичда мустамлакачилик асоратига тушишнинг ижтимоий-сиёсий сабабларини очиб берувчи манбаларни ўрганиш орқали шу даврдаги миллий тарқоқлик давлат бошқаруви ишларида маърифатсизлик маҳаллий амалдорларнинг нафс ва риёкорлик ботқоғига ботишига эътибор қаратилиши муҳим.

Иккинчи босқич — Туркистон миллий давлат мустақиллиги учун курашда озодлик ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда шарт-шароитларини сиёсий жиҳатдан таҳлилига эътибор қаратиш. Бунда жаҳидларнинг мустақиллик учун ғояларининг пайдо бўлиш жараёнлари назарда тутилади.

Миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди. Бу Беҳбудий берган биринчи хулосалардан эди, айти пайтда, бундай ғоя миллий истиқлолчилик ҳаракатининг асосини ташкил этган.

Айти пайтда, жаҳидчилар асосий эътиборини жамиятда маънавиятни ривожлантиришга қаратадилар. Улар янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, газеталар чиқариш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини нашр эттириш, ғарбнинг янги маданият ва технология услубларини жорий этиш заруриятини ҳамда уни Туркистонда тарғиб этиш орқали миллий — дунёвий таълимни юзага келтириш, маънавий ҳаётни янгилаш ва бойитиш орқали миллий ўзликни англашни юксалтиришга замин яратишга интиланлар.

Шу тариқа, Туркистонда мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш ва унинг ижтимоий-сиёсий асосларини ёритувчи манбалар Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Беҳбудий, Фитрат, Авлоний, Ҳувайдо ва бошқа миллий истиқлол қаҳрамонлари асарларида атрофлича ёритилган.

Эътиборли жиҳати шундаки, ўз даврида жаҳидлар миллий-маданий мухторият қурилиши тамойилларини ишлаб чиққан ва бунда ўлкани ривожлантиришнинг амалий дастурлари мавжуд бўлган. Туркистонда давлатчилик шакли ва уни бошқариш ваколатлари, барча соҳалар бўйича қонунларни жорий этиш, суд органларини ташкил қилиш, давлат тузилмаларини яратиш каби масалаларга эътибор берилган. Аммо, шу давр сиёсий шароити ҳамда ерли халқнинг тушунчасида Туркистонда мустақил демократик жамият қуриш тўғрисидаги қарашлари бир мунча чекланганлигини кўрамиз. Беҳбудийнинг “Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси” дастурида тўла мустақил демократик жамият тўғрисида эмас, давлатнинг автономия шакли назарда тутилади.

1917 йилдаги Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойида ҳам давлатчилик қурилиши тўғрисидаги қарашлар демократик ёки федератив шакллари тўғрисида баҳс олиб борилади. Аммо, уларнинг демократия ва федерация тўғрисидаги қарашлари ҳам аслида конституцион монархия тузумидан ташқарига чиққан эмас. Туркистонда шу тариқа, миллий

давлатчилик ғояларининг тикланишига бўлган уринишлар ва шу йўлдаги сиёсий ҳаракатларининг фаолияти тўғрисида Б.Дўстқораевнинг “Ўзбекистонда янги давлатчилик маърифати” номли мақоласидан танишиш мумкин бўлади.

Учинчи босқич — миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тинч йўл билан амалга ошириш мумкин эмаслигини тушуниб етган маҳаллий халқ, вакиллари 1917 йил 26-28 ноябр кунлари Қўқонда ўлка умуммусулмонларининг фавкулотда қурултойига тўпланиб, “Қўқон мухторияти”ни ташкил этилганлигини эълон қилдилар. Лекин 1918 йил 23 январда Туркистон советларининг IV ўлка қурултойи Қўқон Мухториятининг Муваққат ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари, деб эълон қилишди ва қурол-яроғи деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган эски шаҳар тўплардан ўққа тутилиб 18 минг одамнинг қурбон бўлишига сабаб бўлади.

Айнан шу давр воқеа-ҳодисаларни баёни, тафсилотлари ҳамда муваффақиятсизликнинг сабабларига М.Чуқай “Истиқол жаллодлари” асарида қуйидагича таъриф беради: “Биринчидан, объектив омиллар: ...Биз курашга ўзимиз танлаган фурсатда эмас, Русия инқилоби жараёнини келтириб чиқарган вазият ижоботи билан киришдик. Иккинчидан, субъектив, яъни ўзимиздан бўлган омиллар: миллий манфаатлар йўлида курашиш лозимлигини билганлари ҳолда Туркистонликлар ўзаро кучли бирлик кўра олмадилар ва бунга улгурмадилар”.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши, унинг сиёсий фаолияти, сўнгра инқироzi масалалари С.Аъзамхўжаевнинг “Туркистон Мухторияти” номли асарида тарихий-илмий маълумотлар асосида ифодаланган.

Миллий истиқлол учун кураш йўллари ва шу йўлдаги мақсад муштаракликда бўлган эмас. Мустақилликка эришиш курашлари афсуски, турлича англаган ва ёндашилган. Аммо, миллий озодлик ҳаракатининг мағлубияти ёхуд кўплаб зиёли намоёндаларнинг қатағон қилиниши, шаҳид бўлиши билан миллатнинг ҳурриятга бўлган интилишини бир сония ҳам тўхтаган эмас. Ўзбекистон зиёлаларининг мустақиллик учун олиб борган кураши 30-40 йилларда ҳам сўнгра 50-60 йилларда ҳам турли сиёсий кўринишларда давом этиб боради.

XX асрнинг 80 йилларига келиб коммунистик мафкура зуғуми остида қатағонлик сиёсати янги палласига кирди. Марказ ходимлари томонидан уюштирилган “ўзбеклар иши”, “пахта иши” билан 11 мингдан ортиқ Ўзбекистонлик раҳбарлар ва оддий фуқаролар таъқиб остига олинди, жазоланди. Халқнинг турмуши ниҳоятда оғирлашиб борди.

Ижтимоий-сиёсий жараёнларнинг зиддиятлашуви ва ҳодисаларнинг кескинлашуви “қайта қуриш” йилларида ҳам ўз таъсир кўламини кенгайтириб келди. Натижада республикада жамият яхлитлигини парчалайдиган ҳамда вужудга келган эгасизлик ҳолати фуқаролар ўртасида парокандалик муҳитини юзага келтирди, миллатлараро

зиддиятлар, баъзан тўқнашувлар, айниқса, давлат бошқарувида қонунсизлик парокандалик ҳолатлари вужудга келади.

Мана шундай қалтис вазиятда, 1989 йил 23 июнда И.А.Каримов Ўзбекистоннинг биринчи раҳбари сифатида ўз фаолиятини бошлади. У қисқа вақт ичида Ўзбекистонда вужудга келган ижтимоий танглик шароитини барқарорлаштиришга қаратилган тубдан янги миллий сиёсатни шакллантиришга эришади. Натижада, сиёсий беқарорлик фуқаролар ва миллатлараро низолар олди олинди, давлат бошқаруви мустақамланди, Ўзбекистонда мустақил давлат ташкил этишининг барча сиёсий ва ҳуқуқий заминлари яратилди.

1991 йил 31 август Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинди. Аммо, мустамлакачилик сиёсатидан сўнг қолган сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий мерос билан мустақилликни мустақамлаш ва унинг истиқбол йўлини аниқлаш, аслида унданда мураккаб вазифа эди. Бундай вазифа мамлакатда демократик ҳуқуқий давлат қуриш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини вужудга келтириш, унинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилишини таъминлаш бўйича қатъий ва изчил сиёсат юргизишдан иборат бўлди. Ўзбекистон ялпи янгиланишларнинг назарий жараёни икки ўзаро узвий боғланган йўналишларда амалга оширилди.

Биринчи йўналиш, мамлакатнинг ички дунёсида, яъни иқтисодиёт, маънавият, сиёсат, турмуш тарзида, халқ характери ва менталитетида режавий асосларда амалга оширилаётган янгиланишлар мажмуидан иборат.

Иккинчи йўналиш халқаро ижтимоий муҳит манзарасини такомиллаштириш, яъни қарама қарши кучлар ўртасидаги зиддиятларни барқарорлаштириш, коллизия муҳитида муроса, ҳамкорлик муносабатлари, тинчлик маданиятига ўтиш, миллатлараро, давлатлараро, конфессиялараро толерантлик муносабатларини чуқурлаштириш, инсониятга умумий хавф туғдирувчи терроризм, наркобизнес, экстремизмга қарши халқаро ташкилот тузилмаларига асос солиш ва бошқа фаолиятлар мажмуидан ташкил топади.

3-Мавзу: ЖАМИЯТ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИНИ ЭРКИНЛАШТИРИШ – ДЕМОКРАМИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ АСОСИ

Режа

1. Ўзбекистонда жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштиришнинг мақсад ва босқичлари.
2. Бозор муносабатларининг қарор топиши ва мулкдорлар синфининг шаклланиши.

3. Молия-кредит сиёсати, нархларни эркинлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллантириш.

4. Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш сиёсати.

1. Ватанимиз мустақилликни қўлга киритгач, тараққиётнинг қайси йўлидан бориш, миллий иқтисодиётни ривожлантиришда қандай тамойилларга таяниш каби бир қарашда жўн кўринадиган, лекин хийла мураккаб ва зиддиятли, мамлакатнинг тақдири билан боғлиқ ўта муҳим муаммоларга дуч келди.

Мамлакат Президенти Ислом Каримов бу иқтисодий, ижтимоий – сиёсий муаммоларни ҳал этишга қаратилган давлат қурилиши ва иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишнинг беш асосий тамойили (қоидаси)ни илгари сурди. Юртбошимиз Ўзбекистоннинг иқтисодий сиёсати, янгиланиш ва ижтимоий тараққиёт йўлининг умумий принциплари ва ўзига хос хусусиятлари тўғрисида дастлаб 1992 йилда «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли» деб номланган рисоласида фикр юритган эди. Сўнгра 1993 йилда эълон қилинган «Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида туб иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг бешта принципи (тамойили) ни чуқур ва атрофлича илмий асосланади.

Иқтисодиётни мафкура ақидаларидан холи қилиш, давлат боши ислоҳотчи экани, бозор муносабатларига босқичма – босқич ўтиш зарурлиги, ҳаётнинг барча соҳаларида қонун устиворлигини таъминлаш лозимлиги, кучли ижтимоий сиёсат юрғизиш ана шу бешта асосий тамойилларни ташкил этади.

Бозор муносабатларига ўтиш бўйича қабул қилинган ҳужжатларнинг аксарияти ушбу тамойилларга асосланган ёки уларни ривожлантиришга, ёхуд уларни ҳаётга татбиқ этишга бағишланган. Бу қоидаларнинг нақадар тўғри эканини ҳаёт тўла тасдиқланади, шу боис, улар ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам ўз аҳамиятини йўқотмайди. Зотан, беш тамойил бозор муносабатларига таянган мустақил, миллий иқтисодиётнинг асосий шакл ва шамоилларини таркиб топтириш ва уни иқтисодий юксалиш сари изчил ҳаракатлантириш имконини берди. Чунки улар мамлакатимизда янги, олдингисидан тубдан фарқ қиладиган ижтимоий-иқтисодий тизимни қарор топтиришнинг ўзига хос дастури эди. Бу қоидалар истиклол ва тараққиёт йўлини танлаган жамиятимизнинг бу йўлдан оғишмай илгарилаб бориши учун асос этиб қабул қилинди. Бу қоидаларнинг ривожлантирилиши ва ҳаётга тобора дадилроқ жорий этилиши ижтимоий – сиёсий барқарорликни янада мустаҳкамлади.

Мана масалан, биринчи қоида – иқтисодиётни сиёсий қобиклардан ҳолос қилишни таҳлил қилиб кўрайлик. Бу тамойил мамлакатимизда демократик бозор ўзгаришларини амалга оширишнинг асоси деб эътироф

этилди. Иқтисодиётни яна сиёсатга, мафкуравий ақидаларга қурбон қилмаслик учун сиёсий мақсадларга эришиш воситаси деб қаралмади.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётининг ўзи ижтимоий усткурманинг пойдеворида бутун жамият миқёсида демократик ўзгаришларни амалга ошириш учун асос, шарт – шароит ҳозирлайди. Бозор иқтисодиётининг ўзи барчага бир хил имконият (имтиёз) бериш билан иқтисодий демократиядир. Шу боис, энди мамлакат ичкарисида ҳам, унинг ташқарисида ҳам, ишлаб чиқариш муносабатларни бозор, бозор бўлганда ҳам тартибли асосга қурилган бозор белгилайдиган бўлди. Энди ким билан савдо – иқтисодий алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш, аксинча, ким билан эса бундай муносабатларга киримаслик юқоридан белгиланмайди. Шунинг учун ҳам ҳозирги иқтисодий ҳамкорларимиз орасида нафақат ҳамдўстлик мамлакатлари, балки янги ва эски дунё ҳам, ривожланган Европа ва ривожланаётган Африка ҳам, демократик Америка ва тоталитар Хитой ҳам, ўзаро низоли араб дунёси ва Исроил ҳам бор. Лекин, улар ўртасидаги нисбат ўрни алмашган бўлиши мумкин. Агар илгари мамлакатимиз, асосан, собиқ иттифоқ республикалари билан товар айирбошлаган бўлса, бугунги кунда 70 фоиз савдо – сотиқни юксак тараққий этган – АҚШ, Англия, Бельгия, Нидерландия, Жанубий Корея, Швейцария, Финландия каби давлатлар билан амалга оширяпти. Энди шерикларни бозорни ўзи танламоқда. Бу жараёнлар экспорт ва импорт таркибида жиддий ўзгаришлар билан содир бўлмоқда экспорт таркибида пахта толасининг ҳиссаси жиддий қисқарди. Машина ва асбоб ускуналар энергия тарқатгичлар, транспорт воситаларнинг ҳиссаси эса ортмоқда. Импортда озиқ- овқат маҳсулотларнинг ҳажми камайиб бормоқда.

Ташқи савдо айланмаси кўламнинг кенгайиши ва унинг таркибан такомиллашуви, жуғрофиясининг кескин ўзгариш натижасида ташқи савдо айланмасида ижобий сальдога эришилди. Мамлакатга товар келтиришдан кўра, ташқарига мол чиқариш биринчи марта устун бўлди.

Иккинчи тамойилга мувофиқ бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат бош ислохотчи, ислохот такдири учун жавоб берадиган асосий куч – қудрат, кафолат бўлишини кўзда тутар эди. Бу борада бошқа йўл ҳам бўлиши мумкинмиди? Йўқ бозор муносабатларига ўтиш даврида давлатдан бошқа қудратли иқтисодий куч йўқ. Йирик корхоналар эски кооператив алоқаларнинг узилган, бозор шароитига ҳали мослашмаганлиги туфайли керакли маблағга эга эмасди. Чет эл банкларида катта маблағларимиз йўқ, океан ортида пулдор «тоға» ларимиз ҳам деярли йўқ, аҳолининг эса старт имкониятлари айтарли бир хил, кичик ва ўрта бизнесни, оилавий тадбиркорликни молиялаштириш учун етарли эмасди. Давлат эса илгаридан мустақилликача катта иқтисодий мавқе ва қудратга эга, барча ишлаб чиқариш воситаларининг 90 фоизини бирлаштирган эди. Бундай уюшган, бир жойда жамланган улкан салоҳиятдан оқилона фойдаланмаслик хато бўлар эди, албатта.

Бунинг устига ижтимоий йўналтирилган бугунги замон бозор иқтисодиётининг асосий унсурларини тез ва изчил қарор топтириш учун, бозорга ўтиш тўс – туполонидан иқтисодий, молиявий тизгинларни қўлдан чиқариб юбормаслик, аҳоли манфаатлари йўлида миллий даромадни тақсимлашни иложи борича одилона ва оқилона амалга ошириш учун ҳам давлат механизимидан фойдаланиш зарур эди. Бозор муносабатларига ўтишда, айникса, унинг дастлабки баосқичида давлат ислохотларда фаол иштирок этди, ислохотларни катъийлик ва изчиллик билан амалга оширди, ишбилармон ва тадбиркор кадрларни тайёрлашга бош – қош ҳам бўлди. Булардан ташқари халқ хўжалигида амалга оширилган бугунги туб таркибий қайта қуришни, кучли ва кўп тармоқли ишлаб чиқариш инфратузилмасини вужудга келтирилишни фақат давлатнинг кучи билан уйдлаш мумкин эди. Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишни йўлга қўйишда давлат ўзининг тарихий вазифасини бажарди. Энди бундан кейин бозор муносабати мустақамланиб боргани сари давлатнинг иқтисодий роли сусайиб боради. Иқтисодий вазифаларнинг аксарияти йирик миллий корпорациялар, корхоналар, чет эл ишбилармонлари ва хусусий тадбиркорлик зиммасига ўтади. Тарихий тараққиёт тенденциясининг ўзи шуни тақозо этади.

Бу тенденция давом этаверади. Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги, савдо умумий овқатланиш, хизмат кўрсатиш соҳаларида давлатнинг улуши янада паст. Лекин бу давлат иқтисодий вазифа билан мутлақо шуғулланмайди, дегани эмас. Иқтисодиётда давлат сектори ҳукм суриши, у станцияда қатнашиши, қулаётган корхоналарга жон баҳшида этиб, уни эна хусусий қўлларга ёки жамоага қайтариши мумкин, шунингдек, давлат бундан кейин ҳам ўзининг молия, кредит, солиқ, валюта сиёсати, нархни назорат қилиши ва бошқа дастлақлар орқали иқтисодий ва ижтимоий жараёнларни изга солиб туради.

Аммо, давлатнинг иқтисодий қудрати нақадар бўлмасин, бу қудратдан қанчалик оқилона фойдаланмайлик, барибир учинчи тамойил – бозор иқтисодиётига босқичма – босқич ўтиши зарур эди. У асосий қоидалардан бири сифатида илгари сурилди бу борада шошма – шошарликка берилмаслик, «янгисини қурмай, эскисини бузмаслик» тарзида иш тутиш йўлидан борилди. Чунки луқмани бирданига ютаман деб тикилиб қолиш ҳам ҳеч гап эмасди.

Бозор муносабатлари кишиларнинг янги дунёқараши, психологияси, кўникма ва ҳулқ – атвори, таъбир жоиз бўлса, ҳаёт тарзи ҳамдир. Уларнинг қарор топиши ва ривожланиши учун эса маълум вақт, сабр – тоқат, изчиллик даркор. Шунинг учун дастлаб мулкни тасарруфдан чиқариш ва хусусийлаштириш, мулкчиликнинг давлатга қарашли бўлмаган шакллари – хусусий, оила, ҳиссадорлик, жамоа ва бошқа турларига асосланиб янгидан ташкил этилаётган хўжалик юритиш

усулларини кўллаб – қувватлаш йўли билан аралаш, кўп қиррали (уклади) иқтисодиётни шакллантириш йўлидан борилди.

Бу қадар залворли юмушларни бир ҳамла билан ҳал этилмайди. Бунинг ўзи бир жараён дир, жараённи эса, маълумки, сунъий равишда тезлаштириб бўлмайди. Бизда давлат тассаруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, савдо, умумий овқатланиш, хизмат кўрсатиш шаҳобчаларидан бошланди. Бинобарин, авваламбор, кичик хусусийлаштириш амалга оширилиб, 1994 йил охирига келиб амалда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичи якунланди, кейини хийла кўлами ва мураккаб босқич сари йўл очилди.

Нархни белгилаш борасида ҳам шундай йўл тутилди. Нарх – наво тизгинини бирданига кўлдан чиқариб юбориш охир – оқибатда пулнинг эплаб бўлмайдиган кадрсизланишига – гиперинфляцияга сабаб бўлиши муқаррар эди.

Иқтисодий ислохотларни босқичма – босқич амалга ошириш тамойили айниқса, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган устувор соҳаларни белгилашда халқ хўжалигини аниқ мақсадли инвестициялашда жуда самарали бўлди. Ёқилги – энергетика, машинасозлик, алоқа, транспорт, йўл қурилиши, юксак даражада қайта ишлашга ўтиш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ана шундай устувор соҳалар деб белгиланади. Қишлоқ хўжалигида бундай устувор соҳа дончилик (ғаллачилик) бўлди. Бу тадбирларнинг амалга оширилиши тақчил маҳсулотлар юзасидан мамлакатни ташқи бозорга қарамликдан ҳолос этибгина қолмасдан, унга катта миқдорда валютани тежаш имконини ҳам берди. Бу тежалган маблағ энди бошқа соҳаларни ривожлантиришга шарт – шароит ҳозирлаб, саноат умумий тараққиётини таъминламоқда. Тасаввур этинг, мустақилликнинг дастлабки йилларида зарур нефтнинг 80 фоизи четдан олиб келинар эди. Бу ҳол ҳали ўзини ўнглаб олмаган иқтисодиёт учун оғирлик қилар эди. Энди эса ўзимизни нефть ва бошқа энергетика воситалари билан тўлиқ таъминлаш имкониятига эгамиз.

Бугун қишлоқ хўжалигидаги ислохотларга муҳим эътибор берилмоқда. Лекин ривожланган саноатсиз ривожланган қишлоқ хўжалиги бўлиши мумкин эмас. Гап шундаки, бугунги кунда қишлоқ хўжалиги соҳаси саноатдан бошланиб (ишлаб чиқариш воситалари ва маъданли ўғитлар ишлаб чиқариш), саноат билан якунланади (юксак даражада қайта ишлаш, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш). Саноатда тежаладиган йирик сармоя маблағлари энди қишлоқ хўжалигига йўналтирилди. Бозор иқтисодиётига изчиллик билан босқичма – босқич боришнинг маъноси ҳам шу. Бу соҳанинг давлат томонидан кўллаб - қувватланиши, уни ривожлантириши юзасидан қабул қилинган дастур, қонун ва қарорларнинг амалга оширилиши қишлоқ хўжалигини янада юкса поғонага кўтаради. Бу мамлакат қишлоқ хўжалигида товар ишлаб чиқарувчилар манфаатлари ҳимоя қилинган; чет эл озиқ - овқатлари

тўғридан – тўғри кириб кела олмайди. Минтақамиз табиат катаклизмларидан ҳам анча йироқ. Шунинг учун ҳам бугун бу соҳани саноатга монанд ривожлантириш шароитлари етилмоқда. Энди қишлоқ хўжалиги қоқоқлик рамзи бўлмаслиги лозим.

Ижтимоий ислоҳотларни амалга оширишнинг ҳуқуқий негизини шакллантириш, ҳаётнинг барча жабҳаларида қонун устуворлигига эришиш муҳим вазифалардан бўлиб, муносабатларига ўтиш жараёнида танланган тўртлиги тамойил эди. Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида амалда янги ҳуқуқий тизим яратилди. Бозор муносабатлари ўзини – ўзи бошқарадиган демократик тизимдир. Бу жараёнга билиб – билмай аралашиб, маъмуриятчиликка, айниқса, ортиқча марказлаштиришга уриниб унинг имкониятларини чеклаши, охири – оқибатда эса обрўсизлантириши мумкин. Бозор иқтисодиётининг ўз қонуниятлари бор, унга аралашиб валютаризимга йўл қўйиб, менсимаслик қўнгилсиз оқибатлар келтириши мумкин. Шу боис қонунга бўйсиниб бозор муносабатларига ўтишнинг етакчи тамойилларидан биридир, ҳуқуқий давлатнинг ўзига хос хусусиятидир.

Президентимиз кучли ижтимоий сиёсат юритишни иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишнинг ишончли қафолати, Ўзбекистоннинг янгиланиш ва тараққиёт йўлини намоян этувчи энг муҳим тамойиллардан бири деб билдилар. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг бутун бир тизими яратилди. Кишиларнинг ижтимоий ҳимоялаш ва қафолатлашларнинг кучли механизми жамиятда яратилган миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлашдангина иборат бўлиб қолмади. Бу вазифани ҳал этишда давлат манбаларидан ташқари меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари ва ҳайрия жамғармаларининг имкониятларидан кенг фойдаланилди.

Бозор муносабатларига ўтиш ҳеч қачон ва ҳеч қаерда силлиқ, ижтимоий қийинчиликларсиз кечмаган. Бу даврда аҳолини ижтимоий ҳимоялашга, қўллаб - қувватлашга етарли эътибор бермаслик омма орасида ялпи қашшоқлашувни кучайтирган, люмпенлар, пауперлар (жулдурвоқилар) қатламининг пайдо бўлишига олиб келган бўлар эди. Люмпенлашган оломон учун муққадас нарсанинг ўзи йўқ, улар учун тўрт томони қибла. Президентимиз шунинг учун ҳам люмпенлашув ва пауперизмнинг пайдо бўлишига қарши ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш, кичик ва ўрта бизнесни, тадбиркорликни ривожлантириш ғоясини илгари сурди. Кишилар чинакам мулкдор бўлгандагина пировард натижалар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва унинг ҳаражатларини пасайтириш жамиятда барқарорликни сақлаб қолиш учун курашади.

Ўзбекистон собиқ СССР республикалари орасида биринчи бўлиб дастлаб иқтисодий барқарорликка, кейин эса ўсиш ва юксалишга эришди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида пайдо бўлган тангликдан ривожланиш суръати билан чиқиб олди. Бундай ютуққа эришишда,

шубҳасизки, ўша беш тамойилга изчиллик билан риоя этилгани муҳим аҳамиятга эга бўлди.

1995 йил Ўзбекистон иқтисодиёти учун бурилиш йили бўлди. Ўшанда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг пасайиши кескин секинлашди, 1996 йилнинг бошидан то бугунгача ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришнинг барқарор ижобий динамикаси давом этмоқда; 1996 йилда унинг ўсиши 1,7, 1997 йилда 5,2 фоиз бўлди. Шундай қилиб мамлакатимиз 2000 йилгача ички маҳсулот ҳажмининг 1990 йил даражасига эришади деб ҳисоблашга тўла асослар бор. Саноат ишлаб чиқариши ҳажми бўйича бу даражага мамлакатимиз 1995 йилда тўла эришган эди.

Шуниси қувонарлики, бизда ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари аҳоли сони ўсиш суръатларидан устун бўлишига эришилди. Бу ўта муҳим сифат кўрсаткичи бўлиб, иқтисодиётимизда 1980 йилдан кейин кузатилмаган эди. Натижада ялпи ички маҳсулот миқдорини аҳоли жон бошига 3,2 фоизга оширишга муваффақ бўлинди. Бу эса, мамлакат иқтисодий қудрати ва аҳоли ҳаёт даражасини белилайдиган муҳим мезонлардан бири бўлиб ҳисобланади.

1998 йилдан бошлаб ижтимоий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши иқтисодиётда банд бўлганлар соннинг кўпайиши, инфляциянинг паст даражаси, ялпи ички маҳсулот ҳажмидан жамғариш ва инвестициянинг юқори улуши ва бошқа сифат кўрсаткичлари билан бирга кечмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш даври Ўзбекистонда силиқ, қил суғургандек кечади, десак хато бўлар эди, албатта. Бу жараённинг мураккаблиги шундан иборат бўлдики, бозор таъсиридан иложи борича ҳоли бўлган мустақил миллий иқтисодиётни барпо этиш ва бозор муносабатларига ўтиш ҳам, макроиқтисодий барқарорлаштириш ва бозор қайта қуришлари ҳам бир вақтнинг ўзига тўғри келди. Натижада, макроиқтисодий барқарорлаштириш билан боғлиқ тадбирлар тизим бозор ўзгаришларига ижобий таъсир этибгина қолмай, шу билан бирга баъзи бир ҳолатларда бу жараён суръатини пасайтирди. Пул массасининг чекланган, айниқса, нақд пулнинг, хом ашё бозори ҳали етарлича мувозанатлашмаган бир шароитда кичик бизнеснинг ишлаб чиқариш имкониятларини торайтириб қўйди. Тижорат банклари кредит имкониятлари чеклангани эса, корхоналарга айланма маблағларни тўлдириш учун қисқа муддатли қарз бериш имкониятини камайтирди. Пул массасининг етарли бўлмагани халқ хўжалигида корхоналар тўлов қобилятининг пасайиб кетишига ҳам сабаб бўлди. Бу жараёнлар бозорга ўтиш ва микроиқтисодий барқарорлаштириш жараёнларига биров салбий таъсир кўрсатади, аммо уларни тўхтатиб қола олмади. Бозор муносабатларига ўтишнинг иккинчи босқичида ҳар икки йўналишда ҳам кескин ижобий силжишлар юз берди.

Юқорида баён қилинган мулоҳазалардан кўриниб турибдики, ушбу беш тамойил юртимизда барқарорликни мустаҳкамлабгина қолмасдан,

иқтисодий юксалишимиз йўлида муҳим омил ҳам бўлди, ўзбекона тараққиёт йўлининг ўзига хос хусусиятларини ҳам белгилади.

2. Бозор муносабатларининг қарор топиши ва мулкдорлар синфининг шаклланиши давлат мулкни хусусийлаштириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, эркин соҳибкорлик ва рақобатни ривожлантириш каби муаммоларга боғлиқ. Бу муаммоларни ҳал этмасдан туриб бозор иқтисодиётига ўтишни таъминлаш мумкин эмас. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида хусусийлаштиришни амалга ошириш рақобат ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва иқтисодий негизлари яратилди. Бу ўринда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида» (13.10.1990), «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида» (15.02.1991), «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида» (19.11.1991), «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида» (21.12.1995), «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида» (27.12.1996), «Акциядорлик жамиятлар ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» (25.04.1996) каби бошқа ўнлаб қонунлар, Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, ҳукумат қарорлари ҳамда фармойишларини эслаб ўтишнинг ўзи кифоя.

Амалга оширилган тадбирларнинг натижаси ўларок мамлакатимизда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни анча чуқурлашиб бормоқда. Мулкчиликнинг турли шакллари пайдо бўлиб, кўп укладли иқтисодиёт асослари яратилмоқда, нодавлат сектори ривожланиб, иқтисодиётнинг барча асосий тармоқларида унинг ҳиссаси ортиб бормоқда.

Нодавлат секторида 1998 йилда ялпи ички маҳсулотнинг 64,5 фоизи, саноат маҳсулотининг 64,1 ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 98,7, қурилиш-монтаж ишларининг 77,1, чакана товар оборотининг 95,3 аҳолига кўрсатилган пуллик хизматнинг 51,6 фоизи яратилди. Мулкчиликнинг нодавлат секторига оид корхоналарда меҳнат қилаётганларнинг умумий ҳиссаси 74,2 фоизни ташкил этмоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш шунинг учун ҳам зарурки, у инсонларнинг меҳнат ва ижодий имкониятларини, қобилиятларини рўёбга чиқаришга, боқимандалик кайфиятига барҳам беришга, эғалик ҳиссини тиклаш ва ривожлантиришга олиб келади. Инсоният бозор муносабатларидан такомиллашганроқ бошқа механизмни ҳали яратган эмас. Социализм инсонларда жойлашган чексиз имкониятларни очишга қодир эмас эди. Ишлаб чиқаришда, тақсимотда текисчилик ҳукм сурган жойда тараққиётга эришиб бўлмайди. Тўғри, экстенсив омиллар, халқни қулларча эзиб ишлатиш, уларга кам ҳақ тўлаш ҳисобига маълум натижаларга эришиш мумкин. Аммо у қисқа муддатли, вақтинчалик самара беради, ҳолос.

Мамлакатда чиникам ўрта мулкдорлар синфи шаклланган тақдирдагина ислохотлар сезиларли самара беради, мулкчилик масалалари ҳал бўлади, – деб ёзади мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов ўзининг «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида (196-бет).

Иқтисодий жиҳатдан собитқадам ва барқарор жамиятни шакллантириш, энг аввало тадбиркорлик ва мулкдорлар синфи давлат ва жамоат қурилишида, ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаб туриш ва мустақкамлашда муҳим роль ўйнайди. Айни ўрта мулкдорлар синфи шакллантирилаётган фуқаролик жамиятининг таянчидир.

Агар мулк шакллари хилма-хиллиги ва биринчи навбатда хусусий мулк ҳар қандай давлатнинг демократик негизлари барқарорлигининг иқтисодий асоси ҳисобланса, реал ишлаб чиқариш воситаларининг ўрта мулкдорларидан иборат кучли қатламнинг мавжуд бўлиши унинг сиёсий асоси эканлигини билдиради. Аҳоли орасида ҳақиқий мулкдорлар ўрта қатламининг кўпчиликини ташкил этиши ижтимоий-иқтисодий ислохотларни орқага қайтариш имкониятларини бартараф этишнинг кафолоти ҳисобланади, — деб ёзади Президентимиз.

Шу сабабли иқтисодий ўзгаришлар жараёнини мамлакатда ўрта мулкдорларнинг чинакам синфини шакллантиришдек долзарб вазифани ҳал қилиш билан боғлиқ. Одам ўзини чинакамига мулкдор деб ҳис этмас экан, ўз ҳуқуқлари учун, пировард натижалар ва ишлаб чиқариш самарадорлиги учун курашмайди. Жамиятда барқарорликни сақлаб қолиш ва ҳимоя қилишга интилмайди. Чинакам мулкдорлар синфи ҳам мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни изчил амалга ошириш ҳисобига, ҳам кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, қимматли қоғозлар бозорини яратиш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш йўли билан шакллантирилади.

Бизнинг мамлакатимизда кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш вазифаси қўйилган. Бунда устуворлик хусусий мулкка, кичик ва ўрта бизнесга берилмоқда.

Ўлкамизнинг ўзига хослиги, ишчи кучининг ҳаддан ташқари кўплиги, ривожланган қишлоқ хўжалик ва хом ашё базаси, аҳолининг анъаналари, руҳияти кичик ва оилавий бизнесни, хусусий тадбиркорликни фаол ривожлантиришни объектив зарурат қилиб кўяди. Бу ўринда 1999 йилнинг бошида мамлакатимизда 99,8 мингга кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг фаолият кўрсатилганлигини қайд этишнинг ўзи кифоя. Шундан 85,7 мингга кичик ва 14,1 мингга ўрта бизнесга тегишлидир. Ўрта ва кичик бизнес айниқса Тошкент, Самарқанд шаҳарларида, Тошкент, Самарқанд, Андижон ва Фарғона вилоятларида ривожланган.

Кичик бизнес – жамиятда ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий вазиятни муътадиллаштиришга ёрдам берадиган ўрта тадбиркорлар синфининг

пайдо бўлиши демакдир. Бу – республика бозорини зарур истеъмол товарлари ва хизматлар билан бойитишдир. Бу янги иш ўринларидир. Фақат кичик ва хусусий тадбиркорликни кенг, ҳамма жойда ривожлантиришигина ғоят кескин муаммони – аҳолининг (айниқса, ортиқча меҳнат захиралари мавжуд бўлган қишлоқ жойлар ва минтақаларда) иш билан бандлигини таъминлаш вазифасини ҳал қилишга қодир.

Ҳалқнинг тарихий илдизларидан, руҳиятидан фойдаланган ҳолда ички бозорни зарур истеъмол товарлари билан бойитибгина қолмай, шу билан бирга ташқи бозорларда ҳам рақобатга бардошли маҳсулот чиқаришга қодир кичик корхоналарнинг кенг тармоғини вужудга келтириш мумкин.

Яқин келажакда кичик ва ўрта бизнес республиканинг ишлаб чиқариш тузилмасида ва экспорт тузилмасида иқтисодиётнинг ҳаракатчан, осон ўзгартириладиган соҳаси сифатида етакчи ўринни эгаллайди.

Биз учун аҳамиятга эга бўлган ушбу сиёсатни рўёбга чиқаришда аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари самарадорлиги ва маҳсулдорлигини янада ошириш, уларга давлат ёрдамини кўрсатиш муҳимдир.

Бунда кичик ва ўрта корхоналар ибтидоий, эскирган асосда эмас, балки сифатли ва замонавий техника негизида барпо этилиши кераклиги барчага маълум. Бунинг учун уларни ривожлантиришнинг янги манбалари ҳам чет эл инвестицияларини кенг жалб қилиш ҳисобига, ҳам кичик манбалар, банк кредитлар ҳисобига доимо ривожлантирилиб бориши даркор.

Ўзбекистонда ислохот йилларида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга ёрдам берадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва институционал тузилмалар вужудга келтирилди. Булар – товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, Бизнес-фонд, «Мадад» суғурта агентлигидир. Шунингдек, консалтинг, инжиниринг ҳамда лизинг фирма ва компаниялар, бизнес-инкубаторлар тармоғи мавжуд.

Энг асосийси, кичик ва ўрта корхоналар ҳозирнинг ўзидаёқ катта иқтисодий кучга айланди. Муҳими – кичик ва ўрта корхоналар иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида ташкил этилмоқда. Қишлоқ хўжалиги соҳасига ҳам унинг кенг кириб бораётганлиги диққатга сазовордир. 20 мингдан ортиқ деҳқон (фермер) хўжалиги ташкил этилганини айтиб ўтишнинг ўзи kifоя.

Бозор тузилмаси ривожланган мамлакатларнинг тажрибаси ҳақиқий ўрта мулкдорлар қатламининг асосий қисми аҳолининг пул маблағларини қимматли қоғозлар бозорига, одамлар учун фойдали турли банк депозитларига ва омонатларга жалб этиш воситасида шаклланаётганлигидан далолат беради. Бинобарин, қимматли қоғозлар бозорининг аҳолига қараб бозор муносабатларининг қарор топиш

жараёни қай даражада жўшқин бораётганлиги хақида фикр юритиш мумкин, — деб ёзади Президентимиз Ислон Каримов.

Қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш ҳисобига аҳолининг бўш турган маблағлари айланишга жалб этилади. Бу айти чоғда иқтисодиётни ҳал қилишга барқарорлаштириш соҳасидаги муҳим вазифани ҳал қилишга пул муомаласини, миллий валютани мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Энг асосийси – акциялаштириш, фонд бозорида қатнашиш орқали аҳолида қимматли қоғозларнинг эгаси бўлишига қизиқиш, улар билан муомала қилиш кўникмалари ва маданияти пайдо бўлади.

Муҳими, улар шунчаки акцияларнинг эгаси бўлганлик учунгина эмас, балки мол-мулк бир қисмининг реал мулкдорлари ҳисобланганликлари ҳамда мулкдорлар сифатида корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий фаолиятига таъсир кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлганликлари учун ҳам акциядорлар деб аталиши даркор. Одамлар қимматли қоғозларни сотиб олишга қодир бўлганларидагина мулкдорлар синфи амалда вужудга келади.

Республикада қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш бўйича қўйилган мақсадларга қимматли қоғозлар иккиламчи бозорини жадал шакллантирган, бизнинг бозоримиз халқаро фонд ва валюта бозорларига чиққан ҳамда қўшилиб кетган тақдирдагина чинакамига эришиш мумкин.

Мулкдорлар қатламини шакллантиришнинг ижтимоий аҳамияти ҳам беқиёсдир. Маълумки, иқтисодий ўсиш бозор муносабатларига ўтишнинг муҳим тамойилларидан бири — кучли ижтимоий сиёсат юрғизиш имкониятини берди. Натижада мамлакатимизда оммавий люмпенлашувнинг, кўпчиликнинг пауперизм боткоғига ботиб кетишининг олди олинди. Бундай ижтимоий қатлам ва гуруҳлар эса, кескин мулкӣ табақалашув, рақобат, оммавий ишсизлик доимий характерга эга жамиятларда юзага келиши мумкин бўлган ҳодисалардир. Уларнинг сафи мол-мулкидан ажралган турли ижтимоий гуруҳлар ҳисобига тўлиб боради. Ҳатто ўрта асрларда ҳам, ҳар хил хайр-эҳсонлар билан бу жараёнларни юмшатишга уринишлар бўлган.

Нима учун люменлар ва пауперлар ижтимоий хавфли ҳисобланади? Гап шундаки, люмпен-немисча жулдур, пауперизм – лотинча қашшоқ, йўқсил, деган маъноларни англатиб, кенг халқ оммасининг энг зарур турмуш воситаларидан ажралиб қолганини билдиради. Бундайлар, одатда, дайдилик, тиланчилик, ўғрилиқ, товламачилик, фоҳишабозлик билан кун ўтказди. Улар-сиёсий лоқайд, тутуруқсиз. Авантюризм, бошбошдоқликка мойил бўлиб, турли хил тўдалар, тартибсизликларнинг келиб чиқиши учун қулай муҳит.

Тўғри, Шарқда ҳеч қачон асл маънода люмпенлик ва пауперизм бўлмаган. Мадраса, масжид ва вақф ерлари, мулклари, ер-сув жамоалари ҳамиша мулкӣ табақаланиш қирраларини ювиб, уни юмшатиб келган. Шунинг учун мамлакатимиз раҳбари ижтимоий соҳани нафақат устувор

деб эълон қилди, балки бу йўналишда бир қатор аниқ тадбирларни белгилади. Даромад ва маблағларнинг ижтимоий соҳа фойдасига қайта тақсимланишини кўзда тутувчи бир неча фармон ва қарорлар қабул қилинди. 1992 йилнинг 1 январига қадар қўйилган омонатлар ўз эгаларига қайтарилди бошланди. Ижтимоий-маданий тадбирлар, аҳолини ижтимоий муҳофаза этиш чора-тадбирларига давлат бюджети даромадларининг 55 фоизидан ортиқроғи сарфланмоқда. Давлатнинг марказлашган маблағларидан ташқари корхона, муассаса ва ташкилотларнинг даромадлари маҳалла кўмиталари ва фуқаролар йиғинлари кенгашлари иштирокида ночор ва эҳтиёжманд оилалар фойдасига қайта тақсимланаётир. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Аммо даромадларни қайта тақсимлаш қонимиздан жуда секинлик билан чиқиб кетаётган боқимандалик психологиясини жонлантормаслиги керак. Тақсимлаш ва қайта тақсимлаш – яхши усул. Мустақилликгача миллий даромаддаги камомадни дотация билан, бюджетдаги камомадни суғурта жамғармаси ҳисобидан қоплашга кўникиб қолган эдик.

Боқимандалик нима? Боқиманда ким? Бир қарашда, анча осон кўринган бу саволга дабдурустдан, жавоб қайтариш қийин. Чунки ушбу тушунчани баъзан кенг, баъзида эса, аксинча, тор маънода қўллашга ўрганиб қолганмиз.

Боқимандалик, ўзининг луғавий маъносига кура, бировнинг қарамоғида бўлиш, бировга боқимлик, нонхўрлик, қарамликни билдиради. Тайёрга ўрганган, текин еб ётадиган, «ўроқда йўқ, машокда йўқ, хирмонда ҳозир», тайёрга айёрларни одатда боқимандалар тоифасига киритадилар.

Хўш, у қандай ва қаёқдан пайдо бўлади?

Президентимиз бу саволга жуда аниқ жавоб берди: «бу кайфиятни кўтариб юрганлар ҳеч нарса қилишни хоҳламайдиган кишилардир. Уларга жуда ўнғай. Улар умр бўйи эски тизимда яшаган ҳамда ўзини жуда яхши хис қилган. Бу энг аввало, партиявий номенклатура, эски мафкуравий тизим «вояга етказган» иллатдир».

Дарҳақиқат, ҳаддан ташқари марказлашган режа ва катъий тақсимот ҳукмрон бўлган собиқ жамятда боқимандалик учун иқтисодий ва ижтимоий иқлим мавжуд эди. Чунки унда моддий неъматлар уларни ишлаб чиқариш учун меҳнатга мувофиқ эмас, сунъий равишда тақсимлаш дастаклари орқали текис, яъни «сув олиб келганга ҳам, кўза синдирганга ҳам» баробар бўлинар ва истеъмол этилар эди. 70 йилдан кўпроқ давр мобайнида бу кайфият кишиларимизнинг онгига чуқур сингиб кетганди. Шунинг учун ундан қутилиш тез ва осон кечмайди. Жамятни боқимандалик кайфиятидан батамом фориг этиш эса худди мулкка эгалик кўникмаларини тўла шакллантириш каби кучли ижтимоий-иқтисодий механизмлар орқали амалга оширилади.

3. Молиявий муносабатлар ва уларга хизмат қилувчи махсус муассасалар мамлакатнинг молия тизимини ташкил қилади. Давлат пул

маблағларининг асосий бўғини хизмат қилади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодийни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир. Молия-кредит сиёсати, нархларни, умуман, иқтисодийни эркинлаштириш ҳамда бозор инфраструктурасини шакллантириш муаммолари Ислом Каримовнинг қатор асарларида ўз ифодасини топган.

Мамлакат Марказий банки пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради ва давлатнинг ягона кредит сиёсатини амалга оширади. У барча банкларнинг фаолиятини ўзаро мувофиқлаштиради, жумладан, улар ўртасидаги ҳисоб-китобларни ташкил этади, қимматли қоғозларни чиқаради, пул муомаласини тартибга солади, давлат бюджетининг касса ижросини назорат этади.

Мамлакатнинг пул-кредит сиёсатини олиб бориш юзасидан улкан меъёрий-ҳуқуқий негиз тайёрланди. Республикамизда иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади миллий валютанинг харид қувватини ошириш, инфляцияни камайтиришга, ишлаб чиқаришни барқарорлаштириш учун замин тайёрлашга қаратилган ҳаракатлар орқали иқтисодий тангликни енгиб ўтиш, бозор иқтисодиётининг зарур шарт-шароитларини яратиш, жаҳон молия-кредит тизими билан алоқаларни узвий олиб боришни янада ривожлантиришга қаратилган. Амалга оширилаётган пул-кредит сиёсати натижасида республикада молиявий ва иқтисодий барқарорлик таъминланди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 16 июлда эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасининг миллий валютасини муомалага киритиш тўғрисида»ги Фармонида мувофиқ 1994 йил 1 июлдан бошлаб Ўзбекистон Республикасининг миллий валютаси – сўм муомалага киритилди. Сўм Ўзбекистон Республикасининг валюта бирлиги ҳисобланади.

Республикада бюджет муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва республиканинг бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги бюджет тизими давлат бюджети, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, шунингдек, вилоят, туман, шаҳар, бюджетларини ўз ичига оладиган маҳаллий бюджетларнинг мажмуидан иборат. Ўзбекистон Республикаси бюджети Олий Мажлиси томонидан, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Жукорги Кенгеси томонидан, қонун тарзида тасдиқланади, маҳаллий бюджетлар халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари қарори билан тасдиқланади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича бюджет даромадлари қисмининг ижросини назорат қилишни давлат солиқ органлари таъминлайдилар.

Бюджетни бажариш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, ҳокимликлар ўзларига берилган ваколатлар доирасида республика ва

тегишли маҳаллий бюджетларнинг даромадлар ва ҳаражатлар қисмларига ўзгартиришлар киритишлари мумкин. Барча даражадаги бюджетларнинг мувозанатланган бўлиши бюджет-молия сиёсатининг зарур шarti хисобланади. Мамлакатда ҳамма даражадаги бюджетларнинг касса ижросини Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ўз муассасалари ва тижорат банклари орқали амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 13 декабрдаги қарорига кўра 1995 йилдан республиканинг умумий (тўпланма) бюджетига амалдаги қонунларга мувофиқ ташкил этиладиган бюджетдан ташқари жамғармалар: ижтимоий суғурта жамғармаси, бандликка ёрдам жамғармаси, касаба уюшмалари Федерацияси Кенгаши жамғармаси, минерал-хом ашё ресурсларини такрор ишлаб чиқариш жамғармаси, йўл жамғармаси, Ўзбекистон Давлат жамғармаси, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларининг махсус жамғармалари ҳам кўшилади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида суғурта иши муҳим аҳамият касб этди. 1993 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта тўғрисида» Қонуни қабул қилинди. Суғурта ишини монополиядан чиқариш бўйича фаол ишлар бошланди. 1992 йилдан бошлаб Республикада суғурта компаниялари, фирмалари, акциядорлик жамиятлари, кўшма корхоналари таклиф этадиган суғурта хизмати бозори шаклланди ва ривожланмоқда. Бу бозорда ихтисослашган давлат-акциядорлик компаниялари етакчи мавқени эгаллайди.

Ҳозир суғурта ташкилотлари аҳолига, корхоналар ва ташкилотларга 40 дан ортиқ турдаги суғурта хизмати кўрсатади.

Мамлакатимизда суғуртанинг мажбурий ва ихтиёрий турлари бор. Республикада мажбурий суғурта билан фақат давлат-акциядорлик суғурта ташкилотлари шуғулланади ва улар мажбурий суғуртанинг қишлоқ хўжалиги корхоналари мол-мулки; фуқароларнинг мол-мулки; йўловчилар; ҳарбий хизматчилар; солиқ хизмати хизматчилари; учувчилар таркиби; хавфли касблар; фуқаролик масъулияти суғуртаси турларини амалга оширади.

Энг йирик суғурта компаниялари: «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компанияси, «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компанияси, «Кафолот» давлат-акциядорлик суғурта компанияси 1997 йил ташкил этилган. Булардан ташқари «Банксуғурта», «Биржасавдосуғурта», «Мадад», шунингдек, 80 дан ортиқ нодавлат суғурта компаниялари бор.

1991 йил 15 февралда Ўзбекистон Республикаси Олий Совети сессияда республика ҳудудидаги банклар фаолиятининг ҳуқуқий асослари белгилаб берилган Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди ва шу вақтдан бошлаб мамлакатнинг ҳақиқий, мустақил банк тизими шакллана бошлади.

Ўзбекистон Республикаси банк тизимини шакллантириш ва ривожлантириш стратегияси иқтисодиётни хўжалик юритишнинг бозор

шароитларига босқичма-босқич ўтказиш дастурига мос келади ва мазкур ислохотларни ўтказиш дастурининг бешта асосий тамойилларига асосланади. Ўтган даврда банк ислохотларининг ривожланишида қуйидаги муҳим ютуқлар қўлга киритилди: миллий банк тизимининг икки босқичли структураси (юқори босқичда - Марказий банк, қуйи босқичда-тижорат банклари) ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланди; тижорат банкларининг сони ва улар кўрсатадиган хизмат турлари кўпайди, банклар фаолиятини таъминлайдиган тизим (муассаса)лар яратилди.

1995-1996 йилларда банк қонунчилиги янада такомиллашди. «Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида» 1995 йил 21 декабрдаги Қонун банк тизимининг ҳуқуқий асосларини тўлдирибгина қолмасдан, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг алоҳида мақоми, мақсадлари, вазифалари ҳамда ваколатларини ҳам аниқ белгилаб берди. Ўзбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» 1996 йил 25 апрелдаги Қонуни эса тижорат банклари фаолиятининг барча ҳуқуқий асосларини аниқ белгилаб берди.

Таркибида 13 вилоят ва Тошкент шаҳри бошқармалари бўлган мамлакат Марказий банки Ўзбекистон Республикасининг бош банки ҳисобланади.

Банк тизимининг қуйи босқичини пайчилик, акциядорлик асосида, шунингдек, чет эл капитали иштирокида ташкил этилган тижорат банклари, уларнинг филиал ва ваколатхоналари, кооператив ва хусусий банклар ташкил этади.

Банк соҳасини монополиядан чиқариш банк ислохотларининг энг муҳим йўналишларидан биридир. Дастлабки босқичда бу асосан иқтисодиётнинг айрим соҳаларига хизмат кўрсатувчи ихтисослаштирилган банкларни тузиш йўли билан амалга оширилди. Ихтисослаштирилган банкларнинг ташкил этилиши бозорга йўналтирилган банк тизимини яратиш йўлидаги зарурий ва табиий босқич бўлди.

«Асака» ихтисослаштирилган давлат-акциядорлик-тижорат банки, «Алоқабанк» акциядорлик-тижорат банки, «Тошкентижтимоий уй-жойбанк» акциядорлик тижорат банки, «Саёҳатинвестбанк» Ўзбекистон акциядорлик-тижорат инвестиция банки ва «Замин» ихтисослаштирилган давлат акциядорлик ипотека банклари ташкил этилди. «Ўздеҳқонсаноатбанк» акциядорлик-тижорат банкига, «Ўзжамғармабанк» «Ҳалқ банки»га айлантирилди. Тижорат банклари ҳалқ хўжалиги турли соҳалари, корхона ва ташкилотларини кредитлаш, молиялаш ва уларга ҳисоб-китоб хизмати кўрсатишни амалга оширади. Бу банклар тўла мустақилдир. Хусусий ресурслари етмай қолганда улар бошқа банклардан ёки Марказий банкдан кредит олишлари мумкин.

Ўзбекистоннинг барча минтақаларида 790дан ортиқ филиалларга эга бўлган 40 акциядорлик-тижорат, шунингдек, хусусий капитал асосида ташкил этилган банклар фаолият кўрсатади.

Республикада хусусий банклар ҳам пайдо бўлди. Уларнинг фаолияти учун ҳуқуқий базани ривожлантиришда Республика Президентининг 1997 йил 24 апрелдаги «Хусусий тижорат бинкларини ташкил қилишни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармони муҳим аҳамиятга эга бўлди. 1998 йилда «Умарбанк», «Олимбанк», «Алп Жамол», «Туркистон», «Истиклол», «Ўктамбанк» хусусий банклари ишлади.

Чет эл банклари, уларнинг шўъба банклари ва филиалларини очиш Ўзбекистон молия тизимини ривожлантиришда жуда муҳим йўналиш ҳисобланади. Ҳозир Республикада Ўзбекистон – Голландия «Ўзприватбанк», Ўзбекистон – Туркия «ЎТбанк», Ўзбекистон-Корея «ЎзДЭУбанк» ва бошқа қўшма банклар фаолият кўрсатади. 11 та чет эл банки Тошкентда ўз ваколатхоналарини очган. Булар қаторида Ҳиндистон Давлат банки, Дойче Банк, Берлинер Банк, Мейбанк, Кредит Суисс (Швейцария), «Российский кредит» ва «Сакурабанк ЛТД» (Япония) банклари бор.

Ўзбекистонда миллий молия бозорининг шаклланиши иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиш зарурати билан белгиланади. Молиявий маблағларни тармоқлараро йўналтирувчи тижорат банклари ва бошқа молиявий воситаларни ўз ичига олувчи молия институтлари мажмуаси республика молия бозорини ташкил этади. Шу муносабат билан турли суғурта компаниялари, фонд биржалари ва бошқа молиявий воситачилар ташкил этилмоқда, тижорат банкларининг сони кўпаймоқда.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтган мамлакатларда мавжуд бўлган банклар билан биргаликда давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланадиган ихтисослаштирилган бозор инфраструктурасини тузиш иши жадал олиб борилди.

Бундай жараён объектив характерга эга бўлиб, ҳар хил типдаги молия институтлари ўртасида кредит соҳасини тақсимлаш заруратидан келиб чиқади. Шу тариқа ихтисослаштирилган бозор инфратузилмаси – «Бизнесфонд», «Мадад» суғурта компанияси, «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компанияси, хусусий суғурта ва инвестиция компаниялари дунёга келди. Бундай инфратузилмани келгусида янада ривожлантириш мақсадида ҳукумат ва Марказий банк Ўзбекистон банклар уюшмаси ва бошқа манфаатдор ташкилотлар билан биргаликда банклар фаолиятини, шунингдек, суғурта, тарст ва лизинг компаниялари каби молия муассасалари фаолиятини аниқ чегаралаб қўйиш асосида банкдан ташқари молия институтлари фаолиятининг қонуний асосларини ишлаб чиқишни амалга оширмоқда.

1996 йилнинг 28 мартдан бошлаб Марказий банк ҳукумат агенти сифатида давлат қисқа муддатли облигациялари кўринишидаги давлат қимматбаҳо қоғозларини жойлаштиришга киришди. 1996 йилнинг май ойи охиридан давлат қимматбаҳо қоғозлари 3 марта чиқарилди.

Фонд бозорининг ҳуқуқий базаси шаклланиши, шунингдек, 1995 йилда хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи бошланиши тижорат банкларининг қимматбаҳо қоғозлар операциясига жалб этилиши учун қулай шарт-шароитлар яратди. Қимматбаҳо қоғозлар бозорини шакллантиришда Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган «Қимматбаҳо қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонуни асосий ҳужжат ҳисобланади. Хусусийлаштириш жараёнини фаолаштириш корхона ва тижорат банклари акцияларининг бирламчи бозори кенг ривожланди, ҳисоб-китоб ва тўлов воситаси сифатида ишлатилган қимматбаҳо қоғозлар бозори вужудга келди.

Ўзбекистон Республикаси валюта биржаси (ЎзРВБ) пул бозорининг таркибий қисмига айланди. 1992 йил 22 июнида ёпиқ тусдаги акциядорлик жамияти сифатида тузилган. Республика валюта биржаси фаолиятининг асосий вазифаси чет эл валютаси савдосини ташкил қилишдан иборат. Ўзбекистон Республикаси сўмининг барқарорлашиб бориши натижасида ЎзРВБда 1994 йил 15 апрелдан мунтазам савдо ўтказилмоқда.

Президентимиз Ислом Каримов жамият ҳаётининг барча жабҳаларини, шу жумладан, иқтисодий янада эркинлаштириш (либераллаштириш) масаласига алоҳида тўхталмоқдаки. Бу тасодифий эмас эди, албатта.

Тўғри, бу борада илгари ҳам катта ишлар амалга оширилганди. Бозор иқтисодиётига ўтиш йўли танлангандан кейин мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш орқали иқтисодий эркинлаштириш жараёнига кенг йўл очилган эди. Аммо, бу масала бугун янада кескинроқ қўйилмоқда, уни ҳал этишнинг асосий йўналишлари аниқроқ белгиланмоқда.

Ишлаб чиқаришни эркинлаштириш иқтисодий адабиётларда хўжалик субъектларининг хусусий ташаббускорлигини кафолатлайдиган иқтисодий тартиботни рағбатлантиришдир, деб таърифланади. Йўлбошчимиз бу таърифни янада ойдинлаштириб, давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, иқтисодийнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш иқтисодий эркинлаштиришни англатади, деб таъкидлади.

Ҳақиқатан ҳам, иқтисодий эркинлаштиришни таъминлаш анча чуқур, миқдор ва сифат ўзгаришлари билан боғлиқ, ижтимоий-иқтисодий жараён бўлиб, айримлар ўйлаганидек, индивидуал битимлар тузиш ҳуқуқини кенгайтириш, ишлаб чиқариш воситаларидан хусусий мулк сифатида фойдаланишни рағбатлантиришдангина иборат эмас. Бу жараён саноат тараққиёти йўлини тутган давлатларнинг расмий иқтисодий сиёсатига айланган.

Гап шундаки, эркин рақобат ва хусусий мулк, хўжалик субъектларининг эркин ҳаракати ўз-ўзидан барча муаммоларни ҳал эта

олмайди. Фақат давлатгина эркин рақобат доирасида шахсий ташаббус эркинлигини кафолатлайдиган ҳуқуқий тартибни таъминлай олиши мумкин. Бозор муносабатлари асосида ривожланаётган мамлакатлар эволюцияси шуни кўрсатадики, давлат фақатгина хўжалик субъектлари ўртасида ҳакамлик билан каноатланмайди. Балки унинг ўзи ҳам соҳибкорлик, тадбиркорлик билан кенг шуғулланиши мумкин.

Ўзбекистонда эса аввал бошданок асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатида иқтисодий фаолиятни бошқариш, ислоҳотларни амалга ошириш кафолати давлатнинг зиммасига юклатилди. Ўтиш даврида давлат иқтисодий барқарорлик ва юксалишнинг бош омилига айланди. Бу шуни билдирадики, иқтисодиётни эркинлаштириш ва давлатнинг иқтисодий роли бир-бирини инкор этадиган тушунчалар эмас. Давлат иқтисодиётнинг умумий мувозанатини назорат қилишга масъул бўлиб, уни таъминлаши, қонунлар чиқариши, уларга риоя қилинишига эришиши ва хўжалик фаолиятининг ўз табиатиغا кўра норентабел соҳаларини молиялаштириши лозим. Демак, бу ерда асосий муаммо давлат билан хусусий тадбиркорлик ўртасидаги муносабатни тўғри белгилаш, давлатнинг иқтисодий ролини аниқ чегаралаш устидадир. Иқтисодий эркинлик, нисбий тушунча бўлиб, у ўзгариб, кенгайиб, такомиллашиб бераверади. Ҳатто эркин соҳибкорлик асосига қурилган АҚШдек мамлакатда ҳам антимонопол қонунларга ўзгартиришлар, қўшимчалар киритилиб бориши орқали иқтисодиётни либераллаштириш жараёни тўхтовсиз ривожланиб келмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштиришнинг муҳим кўринишларидан бири нархларни либераллаштиришдир. Ўзбекистонда иқтисодий ислоҳотларни ўтказишнинг муҳим хусусиятларидан бири шу бўлдики, нархларни эркинлаштириш макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш дастурининг ажралмас қисми, деб ҳисобланди. Ва бу тадбир қатъий пул-кредит сиёсати орқали амалга оширилди. Акс ҳолда, инфляция сурункали ва юқори тус олиши, ҳатто гиперинфляция (пулнинг бошқариб бўлмайдиган даражадаги кадрсизланиши)га айланиши мумкин эди. Товар ва хизматларнинг алоҳида тор доирасини ва «табiiй монополия»ни ҳисобга олмаганда, асосан, нархларнинг эркинлаштирилишига эришилди. «Табиий монополистлар»нинг маҳсулотлари (электр энергияси, газ, транспорт. Коммунал хизмат ва бошқалар)га нарх ва тарифларни белгилаш инфляция суръатларига мувофиқ баҳолар даражасини қайта қуриш, ишлаб чиқариш рентабеллигини чеклаш йўллари орқали бошқарилди. Ҳозирнинг ўзида ҳам бир қатор товар ва хизматлар давлат томонидан дотациялаштирилмоқда.

Ишлаб чиқариш монополияси тарихан юқори бўлиб келган мамлакатдан нархларнинг бирданига эркинлаштирилиши товар ва хизматларни таклиф қилувчилар томонидан нархларни сунъий ошириб юбориши хавфини туғдириши табиий. Монополизм шароитида истеъмолчида танлаш имконияти умуман бўлмайди. Агар монополизм

хукмрон бўлган жойда ишлаб чиқарувчининг айтгани айтган бўлса, рақобат бор жойда истеъмолчининг дегани деган. Шунинг учун ҳам антимонопол сиёсатнинг ишлаб чиқилиши ва юргизилиши бозорга ўтишда институционал ислохотларнинг муҳим бўлаги ҳисобланади.

Шундай қилиб, бугун бозор инфраструктураси шакллантирилди деб ҳисоблашга тўла асослар бор. Банк, молия, солиқ тизимлари, фонд ва товар-хом ашё биржалари, суғурта, аудиторлик, лизинг компаниялари, қимматли қоғозлар бозори ва бошқа бозор тузилмаларининг янги кўп-қиррали тармоғи вужудга келтирилди. Биржа маркази фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ҳаммаси бугун амалда иш олиб бормоқда. «Кенг тармоқли бозор инфратузилмаси-фонд ва улгуржи бозорлар, биржалар, кредит ва молия муассасалари, лизинг ва консалтинг компаниялари, тадбиркорларга хизмат қилиши лозим бўлган бошқа тузилмалар том маънода шакллантирилмас экан, улар тўла куч билан ишламас экан, биз иқтисодиётимизни очик, эркин, энг муҳими, самарали, қисқа қилиб айтганда, ҳақиқий бозор иқтисодиётига айлантира олмаймиз», – деб таъкидлади мамлакатимиз президенти И.Каримов ўзининг “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда” номли рисоласида.

4. Халқ хўжалигида банд бўлганларнинг 40 фоизи яқини қишлоқ хўжалигида меҳнат қилмоқда. Мамлакат аҳолисининг қарийиб 65 фоизи қишлоқ жойларида истиқомат қилади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида ислохотлар чуқурлашмас экан, иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида ҳам бу масалани ҳал этиш осон кечмайди.

Қишлоқда ислохотларни амалга ошириш юзасидан бир қатор тадбирлар белгиланмоқда. Фармонлар, қарорлар қабул қилиниб, қишлоқ хўжалигини моддий ва молиявий, техникавий жиҳатлардан қўллаб - қувватлаш чоралари кўрилаяпти.

Бу жараёнда «Фермер хўжаликлари тўғрисида», «Дехқон хўжаликлари тўғрисида», «Қишлоқ хўжалиги кооперативлари тўғрисида» қонуний актларнинг қабул қилиниши катта аҳамиятга эга бўлди. Натижада қишлоқда хўжалик юритувчи субъектлар доираси янада кенгайди.

Нима учун бугунги кунга келиб ислохотлар маркази қишлоқ хўжалигига кўчирилмоқда?

Йўлбошчимиз «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизлика таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида таъкидлаганларидек: «Ҳозирги вақтда айнан иқтисодиётнинг аграр секторида катта – катта захиралар мавжуд. Уларни ишга солиш яқин вақт ичидаёқ сезиларли натижалар берилиши мумкин. Бутун иқтисодий ўзгаришларнинг якуни, барқарорлик ва халқ фаравонлиги кўп жиҳатдан туб ўзгаришлар жараёнлари аграр секторни қанчалик кенг камраб олишига, қишлоқда ислохотлар қанчалик чуқур боришига боғлиқ бўлайди».

1990 – йиллари Ўзбекистонда халқ хўжалигини, унинг муҳим бўғини саноатни ривожлантиришда ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмаларини такомиллаштиришда алоҳида муҳим босқич ҳисобланади. Бу даврда бир вақтнинг ўзида икки йирик тарихий вазифа илгари сурилди ва муваффиқиятли ечилмоқда. 1) Улар бозор иқтисодиётига ўтиш. 2) Миллий иқтисодиётни барпо этишдир. Чунончи, Андижонда, Бухорода, Қўқонда, Хоразмда, Навоийда, Тошкентда йирик завод ва фабрикалар ишга туширилди. Улар бугун маҳсулот бера бошлади, миллий иқтисодиётга, мустақилликни иқтисодий ва молиявий мустаҳкамлашга, ялпи ички маҳсулот ва миллий даромаднинг кўпайишига хизмат қилмоқда. Бу борада амалга оширилган кенг кўламли ишларнинг аҳамияти фақат шулардагина иборат эмас. Халқ хўжалиги, саноат структураси такомиллашмоқда, мамлакат борган сари индустриал қиёфа касб этмоқда, минглаб кишиларимиз иш билан таъминланди. Мустамлакачилик йилларида қарор топган саноат тараққиётидаги номуносибликларга, зиддиятларга барҳам берилди бошланди. Мамлакатимиз саноат ишлаб чиқариши нотекист, асосан, Тошкент, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида тўплаган эди. Мустақиллик йилларида қуриб ишга туширилган корхона ҳисобига, саноат ишлаб чиқариш географияси анча кенгайганди.

Жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, саноатсиз хўжалигини ривожлантириб бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги барча халқ хўжалиги мажмуи тармоқлари, энг аввало, саноат билан чамбарчас боғлиқ, у ҳозир саноатдан бошланиб (ишлаб чиқариш воситалари, маъданли ўғитлар ишлаб чиқариш), саноат билан тугалланди (етиштирилган хомашё ва маҳсулотларни қайта ишлаш, тайёр маҳсулотга айлантириш). Бу икки тармоқ устидаги алоқа вертикаль интеграция ёки агросаноат интеграцияси жараёни бўлиб, борган сари чуқурлашиб бораверади. Гўшт, сут, сабзавот ва бошқа маҳсулотлар истеъмолчи дастурхонига тушишдан олдин саноатга қайта ишловдан ўтади. Бу объектив жараён.

Шундай қилиб, мустақиллик йилларида саноатда қишлоқ хўжалиги тараққиёти учун мустаҳкам негиз. Умуман приоритет (устунлик) деган тушунчанинг моҳияти ҳам шундай келиб чиқади. Олдин жадал ривожлантириш учун айрим, энг зарур соҳалар танланарди ва келгусида қолган соҳаларни ривожлантириш учун тамал тоши ролини ўтайди. Уришдан кейинги йилларда Германияда ҳам, Японияда ҳам шундай йўл танланган эди. Худди шунингдек, тармоқ ичида ҳам устун, соҳа ва йўналишлар белгиланиши мумкин. Шунини тан олиш керакки, бошқа соҳаларда бўлганидек, қишлоқ хўжалигидан ҳам бизга оғир мерос қолган эди. Тўғри, 1970 – 1980 йилларда қишлоқ хўжалигига қарз бериш, харид нархларини ошириш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш дастурларини молиялаштириш солиқ сиёсати бир неча бор қайта қурилиб, агросаноат мажмуи фойдасига гўё ҳал этилди. Бир неча ўн йиллар давомида

қишлоққа нисбатан ўтказиб келинган адолатсизликни, бир оз бўлсада, юмшатмоқчи бўлишди. Аммо бу сиёсат эски ишлаб чиқариш усуллари ни сақлаб қолишга, йирик колхоз ва совхоз ишлаб чиқариш монополиясини мустаҳкамлашга, саноат учун керакли бўлган техника экинлари етиштиришни ривожлантиришга хизмат қилди, қишлоқда хўжалик юритиш шакллари ни кенгайтиришни рағбарлантирмади.

Ер давлатники, у жамоа ва давлат хўжаликлари га фойдаланиш учун бериб кўйилган сабабли ҳам харид нархини белгилаш давлат монополияси бўлиб келди. Мана, нима учун қишлоқ хўжалик маҳсулотлари га белгиланадиган харид нархлари узлуксиз равишда индустриал ишлаб чиқариш воситалари га белгиланадиган саноат улгуржи нархларидан, ана шу қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан ишлаб чиқариладиган халқ истеъмоли моллари га белгиланадиган давлат чакана баҳоларидан узлуксиз орқада қолиб кетди. Бу узок йиллар давомида шакланиб келган халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари ни аграр соҳа ҳисобига ривожлантиришдан бошқа нарса эмас эди.

Малумки, бозор иқтисодиётининг учта таянч нуқтаси бор. Улар хусусий мулк, эркин тадбиркорлик (соҳибкорлик) ва рақобатдир. Бизнингча, қишлоқ хўжалиги да хусусийлаштириш, айниқса, ерни сотиш ва сотиб олиш объекти га айлан тириш масаласи анча мураккаб, бизнинг шароитими да дехқончилик, асосан, суғоришга асосланган, экинга яроқли ер майдонлари кўп жиҳатдан чекланган, катта миқдорда экиладиган техника экинлари, шу жумладан, пахта жамоа бўлиб меҳнат қилишни тақозо этади. Бундан ташқари, мамлакат миқёси да ер кадастрининг ишлаб чиқилиши, ерлар баҳоланиши керак. Бу маълум вақт талаб қилинадиган катта юмушлардир. Ўтиш даври ҳали тўла тугаланмаган, баҳолар турли ички ва ташқи омиллар таъсири да тебраниб турган пайтда бугунги мезонлар эртанги вазиятни тўла ифодалай олмаслиги ҳам мумкин.

Ва ниҳоят, бу ер да қарор топган анъаналарни ҳам назардан соқит қилолмаймиз. Эҳтимол ерни хусусий мулк объекти га айлан тириш бораси да истаганча гапириш, ёиш ва тортишиш мумкиндир. Лекин бизнинг ўлка да ҳамиша дехқон ер эгаси мас, ернинг ўзига бириктирилган, Россия да эса крепостной дехқон помешчикники бўлиб келган. Биргина шу феноменнинг ўзи ҳам хусусий мулкчилик ер га эгалик қилишнинг ягона шакли бўла олмаслигини кўрсатади.

Дехқончилик да оилавий қудрат шакли ни қўллаш, ер га эгалик қилиш да, даромадни тақсимлаш да эса пайчилик усули дан фойдаланиш, пай орқали мулкка эга бўлиш, даромад олиш, шартнома асоси да ишлаш бугун мақсад га мувофиқ деб ҳисобланмоқ да.

Ривожланган мамлакатлар да аҳолининг 3 – 5 фоизини ташкил этадиган фермерлар озиқ овқат маҳсулотлари билан ўз халқини тўла таъминлабгина қолмай, айни пайт да уларни бошқа давлатлар га ҳам экспорт қилади. Шундайликка шундай, лекин худди шу Голландия да ёки

Америкада фермерларга сервис хизмат кўрсатиш бўйича қанчадан - қанча аҳоли банд эканлигини эътибордан соқит қилиб бўлмайди. Фермер ўз уйида ёки фермасида туриб, керакли уруғлик, маъданли ўғит ёки техника хизмати учун, арзон ва ишончли таъминотчи ҳамкорлигига буюртма бериш ва уни ўз вақтида олиши мумкин. У эҳтиёт қисмлар, ёқилгини ҳафталаб кутиб ўтирмайди. Токи деҳқон (фермер) ўзининг асосий иши – ҳосил тўплаш ва йиғиш билан шуғулланмас экан, унинг ишида унум, самара ҳам бўлмайди.

Президентимизнинг қишлоқда хизмат кўрсатиш соҳасини етарлича ташкил қилиш зарурлигини, деҳқонларга давлат ёрдамида аямаслик кераклигини қайта - қайта таъкидлаётганини боиси шунда. Расмий статистика маълумотларига кўра, 1996 йилда ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 53,1 фоизни аҳоли шахсий ёрдамчи ҳужжатларида етиштирилади. Ижара корхоналари, ширкатлар ва фермерлар хўжалиklarининг ҳам ҳиссаси ортди. Агар уларга ўз вақтида керакли миқдорда ёрдам кўрсатиладиган бўлса, қабул пунктлари ва қайта ишлаш корхоналари қуввати етарли бўлса, улар бундан ҳам кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариши ва истеъмолчи бозорини бойитиши мумкин.

Бугун ислохотлар маркази қишлоқ хўжалигига кўчмоқда. Саноатимиз каби қишлоқ хўжалиги ҳам жаҳон андозаларига мос келадиган соҳага айланишига тўлиқ асослар бор. Белгиланаётган режа ва дастурларнинг амалга оширилиши танланган янгиланиши ва ислохотлар йўлининг тўғрилигини яна бир исботлайди.

Президентимиз ижтимоий инфратузилмани, аввало қишлоқ жойларда янада ривожлантириш, аҳолини табиий газ ва ичимлик сув билан таъминлаш юзасидан қабул қилинган Давлат дастурини бажариш лозимлигини таъкидлади.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аграр муносабатларнинг янги типи яратилди. Агар муносабатлар давлатнинг ерга мулкчилик муносабатлар ва ерда хўжалик юритиш усуллариини такомиллаштиришга қаратилган чора – тадбирлари мажмуидир.

Ўзбекистонда бозор тизимини яратишга қаратилган янги аграр муносабатлар давлат ва жамоат хўжалик ерининг бир қисми (жами 500 минг) аҳолига томорқа тарзида фойдаланиш учун берилди. Натижада 1998 йилда аҳолининг томорқа хўжалигида ер 640 мингдан ошиб кетди. Янги аграр муносабатларнинг иккинчи йўналиши – бу қишлоқни фермерлаштириш, яъни давлат ва жамоа хўжаликлари ўрнига деҳқон ва фермер хўжалиklarини ташкил этишдан иборат. Ерга давлат мулки сақланган ҳолда ер хўжалик юритиш меросга ўтиш шарти билан деҳқонларга берилди. 1998 йилда жами 20 мингдан зиёд деҳқон ва фермер хўжалиги ишлади. Аграр муносабатларнинг учинчи йўналиши сақланиб қолган давлат ва жамоа хўжаликларда.

Биринчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасида Миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган муассасаларнинг яхлит тизимини барпо этиш.

Инсони мезонлар, ҳукуматга қарашли бўлмаган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотлар ва оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш масалалари бўйича Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликни кучайтириш лозим. Республика минтақаларида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил самарали фаолият кўрсатиши учун шарт – шароит яратиш, Омбудсман институтининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш зарур.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги асосий халқаро шартномаларга қўшилишга доир ишларни давом эттириш керак.

Янги халқаро шартномаларга қўшилибгина қолмай, шу декларациялар бўйича зиммамизга олган халқаро мажбуриятларни бажаришнинг, барча органлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар бу декларациялар талабларига сўзсиз риоя қилишнинг механизмини қонуни билан ишлаб чиқиш зарур.

Учинчидан, фуқароларнинг ижроия органларига мурожаатларининг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш, фуқароларнинг шикоятларини ўз вақтида ва одилона қуриб чиқиш учун, давлат органлари масъулиятини ошириш мақсадида «Давлат органлари томонидан фуқароларнинг шикоятлари ва аризаларини кўриб чиқиш тартиби тўғрисида» қонун қабул қилиш зарур.

Мазкур тадбирларнинг амалга жорий этилиши фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини сўзда эмас амалда ҳимоя қилиб ҳуқуқий демократик давлат қуришда муҳим восита бўлиб хизмат қилиши шак – шубҳасиздир.

4-Мавзу: ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИДА ДЕМОКРАТИК ТАМОЙИЛЛАРГА АСОСЛАНИШИ

Режа

1. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли субъектига айланиши.
2. Жаҳон ҳамжамиятидаги демократик ўзгаришлар.
3. Ўзбекистон Республикасининг дипломатик алоқаларида демократик тамойиллар.
4. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида эришган ютуқлари.

1. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнг ўз ташқи сиёсатига халқаро ҳамжамиятнинг тўлақонли субъекти сифатида амалга ошириш учун реал имкониятларга эга бўлди. Эндиликда ташқи сиёсат мустақил тарзда амалга оширилмоқда.

Жамият ва давлатлар тарихи шуни кўрсатадики, бирон-бир мамлакат бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилмасдан тараққиётга эришган эмас. Шарқ ва Ғарб мамлакатларини бир-бирига боғлаган Буюк Ипак йўлининг марказида жойлашган Ўзбекистон бир неча асрлардан буён динлар, миллатлар ва маданиятларнинг туташув нуқтаси бўлиб келмоқда.

Айниқса, Амир Темур ҳукмронлиги, Темурийлар даврида дунёдаги йирик давлатлар Самарқанд билан ўз алоқаларини ўрнатганлар. Амир Темурнинг Франция, Англия, Испания кироллари, ўнлаб қўшни давлатларнинг ҳукмдорлари билан ёзишмалари ўша даврдаги жўшқин сиёсий, маданий ва тижорий алоқалардан гувоҳлик беради.

Чор Россияси босқинидан сўнг 130 йилдан ортиқ давом этган мустамлака даври мамлакатимизнинг ташқи алоқаларини узиб қўлди. Хориж билан барча муносабатлар истилочиларнинг назорати ва рухсати билан амалга оширилди эди. Бир пайтлар дунёга донг таратган ўлкамиз чекка бир вилоят даражасига тушириб қўйилди. Советлар даврида эса четга чиқарилган бир-икки дипломат ҳамда вазифаси олий рутбали хорижликларни меҳмон қилишдан иборат бўлган Ташқи ишлар вазирлигидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Истиқлолнинг дастлабки йиллариданоқ бевосита мамлакатимиз президенти Ислам Каримов раҳбарлигида ташқи сиёсатнинг устувор йўналишлари ва асосий тамойиллари белгиланди ҳамда оғишмай амалга оширила бошланди.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

—мафкуравий қарашлардан қатъий назар, ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;

—давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;

—низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;

—куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;

—инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;

—ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган қоидалари ва нормаларининг устуворлиги;

—тажовузкор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмаслик;

—давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлилиқ ва ўзаро манфаатдорлик устунлиги;

—ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик ва бошқалар.

Бу тамойилларга давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни

тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари асос қилиб олинади.

Давлатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг Олий Мажлис Иккинчи чақириқ биринчи сессиясидан маърузасида бошқа соҳалар қатори ташқи сиёсат борасидаги навбатдаги вазифалар ҳам кўрсатиб ўтилди. Жаҳондаги барча мамлакатлар билан ўзаро манфаатли алоқаларни йўлга қўйиш, етакчи халқаро иқтисодий, молиявий ҳамда инсонпарварлик ташкилотлари билан ҳамкорликни кучайтириш бундан кейин ҳам устувор йўналиш бўлиб қолиши таъкидланади.

Ўзбекистон Конституцияси «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонунда белгиланган конституциявий анъаналарни давом эттиради. Мазкур анъаналарга кўра халқаро ҳуқуқ давлатимиз қурилишининг муҳим манбаи бўлиб, Ўзбекистон ўзининг халқаро ҳуқуқ нормаларига содиқлигини конституциявий даражада мустаҳкамлаб, намоёниш этмоқда.

Бу эса ёш мустақил давлатимизнинг энг нуфузли халқаро ташкилотларга қабул қилинишига имкон берди. Республикаимизнинг мустақил давлат сифатида бошқа давлатлар томонидан дипломатик тан олинисига, халқаро иқтисодий муносабатларга киришишига йўл очди.

БМТ устави, Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги умумжаҳон декларацияга ва инсон ҳуқуқлари ҳақидаги бошқа халқаро актлар, Хельсинки битимлари, Париж ва Мадрид хариталари қоидалари Конституциямиздан халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига асос бўлди. Бундай конституциявий ёндашув, айниқса, Конституциянинг муқаддимасида, 4-бобида, иккинчи бўлимда 22, 23 ва 26-бобда яққол кўзга ташланади. Бу бобларнинг тегишли равишда, “Ташқи сиёсат”, “инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари”, “Ўзбекистон Республикасининг суд ҳокимияти”, “Сайлов тизими”, “Мудофаа ва хавфсизлик” деб номланиши ҳам фикримизнинг ёрқин далилидир.

XX асрнинг сўнги ўн йиллиги ижтимоий дунёқараши ва жаҳон ҳамжамиятнинг жўғрофий-сиёсий тузулишида туб ўзгаришлар даври бўлиб тарихга кирди. Жаҳон ҳамжамияти янги даврга қадам қўйди. Бу давр ўзининг икки жиҳати билан ажралиб туради. Биринчидан, бу давлатлар, халқлар ўртасидаги яқинлашув жараёнлари ва ҳар томонлама ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит бўлган сиёсий, иқтисодий ҳамда ҳуқуқий маконларнинг вужудга келиши, ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ нормаларининг яратилишидир. Иккинчидан, социалистик лагернинг емирилиши, тоталитар тузумдаги давлатларнинг тугатилиши, улар ўрнида мустақил давлатларнинг пайдо бўлишидир. Эндиликда “совуқ уруш”га барҳам берилди, “капиталистик” ва “социалистик” деган тушунчалар ўртасидаги фарқ амалда йўқ бўлиб борапти. Мафкуравий ақидалардан

ҳоли бўлган янги, эркин тафаккурни шакллантириш зарурати пайдо бўлди.

Президентимиз “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёти йўли” китобида Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг концепцияси тўғрисида, ташқи сиёсий йўл, бу йўлнинг ҳуқуқий негизи ва уни амалга ошириш воситалари ҳақида тўхталиб ўтган. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг стратегик йўли, асосий қоидалари ва мақсадлари, унинг устувор ҳамда минтақавий йўналишлари, хусусиятлари негизида республиканинг миллий манфаатлари ўз ифодасини топган. Ҳар қандай сиёсат ақл-идрок билан иш тўтишни тақозо этади. Ривожланаётган, тез тараққий этиш учун кучли илмий, саноат куч-қувватига эга бўлган мамлакатнинг ташқи сиёсати эҳтирослардан ҳоли бўлиши лозим. Республикамиз ана шундай давлатлар сирасига киради. Янги халқаро иқтисодий тартиб учун ҳаракат қилиш қоидалари Ўзбекистон учун ҳам диққатга молик масаладир. Бу хом ашё ва саноат маҳсулотлари нарх-наволарининг адолатли бўлган нисбати, ривожланаётган давлатларнинг фан, техника ютуқларидан баҳраманд бўлиш имконияти ва ҳоказолардир.

Ташқи сиёсат фаолият учун ҳуқуқий негиз яратиш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Ушбу мақсадларга эришиш учун куйидгилар амалга оширилди:

— халқаро муносабатларни ўрнатиш тартибини белгиловчи янги ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди:

— собиқ иттифок иштирокчи бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар мажмуаси республика манфаати нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди;

— Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос тушадиган ҳужжатлар ратификация қилинди;

Мамлакат халқаро фаолиятини мувофиқлаштириб турадиган қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш, “Қабул қилинган халқаро шартномалар тўғрисида”ги Қонун, “Консуллик устави” шулар жумласидандир. Улардан ташқари божхона хизматининг ҳуқуқий асосларини яратувчи қонунлар, Ҳаво кодекси ҳам қабул қилинди. Юртбошимиз И.А.Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” китобининг ташқи сиёсатга бағишланган бобида ушбу фаолият йўналишлари аниқ-равшан ифодалаб берилган. Жумладан, китобда миллий манфаатлар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор мақсади эканлиги қатъий баён этилган.

Манфаат бу зарурий эҳтиёждир. Эҳтиёжлар эса биринчи галда Ўзбекистон учун тараққиётнинг муайян жуғрофий ва табиий, иқлимий, демографик ҳолатимиз, халқимизнинг кўпмиллатли таркиби, унинг тарихий ва маданий меъроси, маънавият омили, ишлаб чиқариш кучлари тараққиётининг даражаси, хом ашё ва замонавий технология билан таъминланганлиги, давлатнинг халқаро муносабатлардаги ўрни ва ҳоказолардир. Бу омиллар Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини белгилайди. Эҳтиёжлар эса манфаатларда ўз ифодасини топади. Давлат манфаатлари

унинг ташқи сиёсий фаолиятини белгилайди. Шу жиҳатдан, Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий манфаатлари халқаро алоқаларни ривожлантираётган, унинг тузилмалари ва фаолиятини белгилаб бераётган кучдир.

Барча давлат ва халқаро ташкилотлар билан алоқа қилишда давлатимизнинг миллий манфаатларидан келиб чиқилади. Табиийки, бунда шерикларимиз манфаатлари, улар ташқи сиёсатининг устувор йўналишларини ҳисобга олиниши зарур. Зеро, бусиз ташқи сиёсатни тасаввур этиб бўлмайди.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва давлатлараро уюшмалар фаолиятидаги иштироки республика ташқи сиёсатининг муҳим йўналишларидан биридир. Ушбу ташкилотлар жаҳон ҳамжамиятига кириш, хўжалик алоқаларини ўрганиш, экология, табиий муаммоларни ҳал этиш, илмий-техникавий ҳамкорликни ривожлантиришда катта ёрдам бермоқдалар.

Бугунги кунда ўз мустақил ташқи сиёсатини конституциявий қоидаларга таяниб юритаётган Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглигию куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик каби халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Ўзбекистон бутун дунё кўз ўнгида ташқи сиёсий ва маданий алоқаларнинг бой тарихига эга бўлган, мустақил равишда замонавий дипломатик алоқаларни амалга ошираётган тинчликсевар ҳуқуқий давлат сифатида намоён бўлмоқда. Халқаро ҳуқуқ жиҳатидан Ўзбекистон учун асрлар оша буюк бўлиб келган давлатлар ҳам, давлатчилик тарихи бизникига ўхшаш ёш мамлакатлар ҳам баб-баравардир.

Ўзбекистон тараққиётнинг конституциявий асоси сифатида инсон ҳуқуқлари тикланмоқда. Халқимизнинг маънавий имконияти, унинг катта табиий ва техник захиралари, мустақамланиб бораётган халқаро алоқалари демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқларига риоя этиш учун зарур бўлган барча шарт-шароитлар мавжудлигига ишонч туғдиради. Натижада мамлакатимиз амалда ялинсига дипломатик тан олинишига ва халқаро иқтисодий алоқаларга тортилишига йўл очиб берилди.

2. XX асрнинг охирида дунёнинг сиёсий макони сифат жиҳатидан ўзгарди. Совет Иттифоқи халқлари ҳамда собиқ социалистик ҳамдўстликдаги бошқа давлатлар бир партиявийлик тизими ва марказдан туриб режалаштириш иқтисодиётидан воз кечишди. Оқибатда дунёда антогонистик ижтимоий-сиёсий тузумларнинг глобал қарама-қаршилиги барҳам топди ва дунё сиёсатида демократик жамиятлар салоҳияти анча ошди. Евроосиё ҳудудида, жумладан, Марказий ва Шарқий Европа давлатлари, шунингдек, собиқ Совет Иттифоқи давлатларининг розилиги

орқали ижтимоий-сиёсий тузумнинг демократик шаклига ўтилди. Агар бундай давлатларда, энг аввало, Россияда амалга оширилаётган ислохотлар жараёни муваффақиятли якунланса Европа, Шимолий Америка, Евросиёда бир-бирига яқин ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тамойиллар асосида яшовчи, бир-бирига ўхшаш қадриятларга эътиқод қилувчи, шу жумладан, глобал дунё сиёсати жараёнларига бир хилда ёндашувчи халқлар ҳамжамияти шаклланади.

«Биринчи» ва «иккинчи» дунёлар ўртасидаги қарама-қаршиликка барҳам берилгандан сўнг авторитар тузумлар Африка, Лотин Америкаси, Осиёдаги ўз тарафдорини қўллаб-қувватлашдан тўхтадилар. Негаки, бу давлатлар мафкуравий иттифоқдош сифатида ўз қийматларини йўқотишди ва натижада моддий ҳамда сиёсий ёрдамдан маҳрум бўлишди. Оқибатда Сомали, Либерия, Афғонистонда бўлиниш вужудга қолди ва фуқаролар уруши бошланиб кетди. Бошқа давлатларнинг кўпчилиги эса, масалан, Эфиопия, Никарагуа, Жазоир авторитаризмдан воз кеча бошлашди.

“Совуқ уруши” билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлмаган барча қитъаларда кечган кенг миқёсли демократиялаштириш жараёни 80-йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Бразилия, Аргентина, Чили бошқарувининг ҳарбий-авторитар шаклидан фуқаролик-парламентар шаклларига ўтишди. Бундай тенденция Марказий Америкада сал кечроқ тарқалди. Ушбу жараённинг эътиборли натижаларидан бири шуки, 1994 йил 14 декабрда Шимолий ва Жанубий Америка мамлакатлари бошлиқларининг учрашувида қатнашган 34 та давлат раҳбари ўз давлатларининг демократик йўл билан сайланган лидерлари эдилар. Шунга ўхшаш демократлаштириш жараёнлари Филиппин, Тайван, Жанубий Корея, Таиландда кузатилди. 1998 йилда Покистонда ҳарбий тузум ўрнига сайланган ҳукумат келди.

Жанубий Африка Республикасининг апартеид сиёсатидан воз кечиши демократияга қараб йўл олинганлигини кўрсатди. Африканинг бошқа жойларида авторитаризм жараёни анчагина секин кечди. Бироқ инқирозга учраши, Гана, Бенин, Кения, Зимбабведа демократик ислохотларнинг маълум даражада олдинга силжиши демократиялашув тўлқини бу қитъага ҳам таъсир қилмасдан ўтмаганини кўрсатади.

Айтиб ўтиш лозимки, демократия етукликнинг бир неча даражасига эга. Бу француз ҳамда америка инқилоби даврларидан бошлаб, бугунги кунгача демократик жамиятларнинг ривожланишида яққол намоён бўлди. Қатор Африка мамлакатларида ёки собиқ Иттифоқ ўрнида пайдо бўлган янги мустақил давлатларнинг айримларида мунтазам, кўппартиявийлик сайловлари кўринишга эга бўлган демократиянинг илк шакллари, айтайлик, Ғарбий Европа тилидаги етук демократик шаклларида анчагина фарқ қилади. Агар Линкольннинг демократияга берган “халқ сайлаган ва халқ манфаатларига мувофиқ, амалга ошириладиган халқ

бошқаруви” таъсиридан келиб чиқадиган бўлсак, энг илғор демократиялар ҳам мукамал эмасдир.

Албатта, кўп нарса «демократия» ва «уруш» тушунчаларининг қандай таърифланишига боғлиқ. Давлат, қачонки унинг ижроия ва қонун чиқарувчи ҳокимиятлари сайловлар йўли билан шакллантирилган бўлса, сайловларда энг камида мустақил иккита партия иштирок этса, катта ёшдаги аҳолининг камида ярми овоз бериш ҳуқуқига эга бўлса ва ҳокимиятнинг бир партиядан иккинчисига ўтиши камида бир марта тинч конституцион йўл билан амалга оширилган бўлса, демократик ҳисобланади.

Жаҳон тарихининг тадқиқ этнлиши шуни кўрсатмоқдаки, демократиялар авторитар тузумлар билан уруш олиб борадилар ва жуда кўп бошқа демократик давлатлар билан зиддиятларга борсалар ҳам, ҳеч қачон бу нарса урушгача етиб бормаган. Вестфаль тизими мавжуд давр мобайнида демократик давлатлар ўртасидаги муносабатлар тор доирада бўлганлиги ва уларнинг ҳамжихат бўлишларига авторитар давлатлар таъсир этганлигини кўрсатувчи танқидчиларда бунга маълум бир асос бор эканлигини тан олиш зарур. Авторитар давлатлар томонидан таҳдиднинг йўқолиши ёки камайиши билан демократик давлатлар бир-бирлари билан муносабатда ўзларини қандай тўтишлари ҳам номаълум.

Агар XXI асрда ҳам демократик давлатларнинг ўзаро тинч муносабатларидаги қонуният бузилмаса, унда ҳозир дунёда рўй бераётган демократиянинг кеиғайиши дуйё глобал зонасининг ҳам кенгайишини англатади. Эҳтимол, янги шаклланаётган халқаро муносабатлар тизимининг Вестфаль тизимидан биринчи ва асосий фарқи айнан мана шундадир.

Глобал миқёсда демократия ва авторитаризм ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши америкалик тадқиқотчи Ф.Фукуяманнинг демократия ғалабасини овоза қилишга ҳамда шу маънода тарихий формациялар ўртасидаги кураш сифатида «тарихнинг яқунланганлиги» тўғрисида эълон қилишига асос бўлиб хизмат қилди. Бироқ демократиянинг кенг миқёсда ёйилиб бораётгани унинг тўлиқ ғалабаси дегани эмас. Коммунизм ғояси бироз ўзгартирилган кўринишда бўлсада, Хитой, Вьетнам, Шимолий Корея, Лаос, Кубада сақланиб қолинди, унинг изларини Собик Иттифоқнинг айрим давлатларида, Сербияда сезиш мумкин.

Шимолий Корейадан ташқари бошқа барча социалистик мамлакатларда бозор иқтисодиёти элементлари пайдо бўлмоқда, улар у ёки бу маънода жаҳон иқтисодий тизимига жалб қилмоқда. Сақланиб қолган айрим коммунистик давлатларнинг бошқа мамлакатлар билан муносабатлари «синфий кураш» тамойилидан кўра, «бирга тинч яшаш» тамойилига асосланади. Қисман амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар ва халқаро иқтисодий алоқалар учун очик бўлишлик сиёсий эркинликларни кенгайтиришни талаб этувчи ижтимоий кучларни юзага чиқаради. Бироқ бирпартийлик тизими тесқари томонга қараб иш олиб

бормоқда. Натижада, либерализмдан авторитаризмга, авторитаризмдан либерализмга қараб ҳаракат қилувчи “арғимчок” эффектини кузатиш мумкин.

XX аср тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, коммунистик тизим муқаррар равишда шундай ташқи сиёсатни ишлаб чиқардики, у демократик жамиятлар сиёсатига зид бўлди.

Бундай зиддиятнинг мавжудлиги улар ўртасидаги ҳарбий можарони келтириб чиқариши мумкинлиги ва улар ўртасида муносабатлар бўла олмаслиги хусусидаги фикрлар асослангандир.

Ҳозирги кунда дунёда авторитар тузумдаги бир қанча давлатлар мавжуд. Авторитар тузумда бўлган давлатлар орасида алоҳида ўринни экстремистик мазмундаги «исломий» мамлакатлар — Эрон, Судан, Афғонистон эгаллайди. “Ислом фундаментализми” номи билан аталувчи ислом экстремизми халқаро сиёсий ҳаракати дунё сиёсатига бу давлатлар ўз таъсирини ўтказиш учун имкон бермоқда.

Ғарб демократиясининг инкор этувчи ҳамда зўравонликка йўл кўювчи ушбу мафкуравий оқим сўнгги йилларда Яқин Шарқнинг кўпгина мамлакатлари аҳолиси ва мусулмон аҳолиси юқори бўлган бошқа давлатларда кенг тарқалган.

Демократик давлатлар билан ҳамкорлик қилишга интилаётган коммунистик тузумдаги давлатлардан фарқли ўлароқ, ислом сиёсий экстремизми динамик ва Саудия Арабистони, Форс кўрфази мамлакатлари, Покистон, Туркия, Марказий Осиё давлатлари барқарорлигига катта хавф туғдирмоқда.

Авторитар давлатларнинг сақлаб қолиниши ёки улар сонининг ортиши, эҳтимол, улар ўртасидаги, шунингдек, демократик дунё билан ўрталарида ҳарбий тўқнашувларга олиб келиши мумкин. Албатта, халқаро муносабатларнинг келгусидаги ривожини тадқиқ этишда демократия ўртасидаги муносабатлар қонуниятларини, демократиянинг авторитар тузумларга таъсирини яхшилаб таҳлил этиш лозим бўлади.

3. Халқаро муносабатларни ривожлантиришда жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган демократик қадриятлар, халқаро ҳуқуқ асосида ўз ташқи сиёсатини юритиш, муносабатларда куч ишлатмасдан музокаралар ёрдамида муаммоларли ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралмашмаслик ва давлатларнинг суверенитети ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон ўз дипломатиясини юқоридаги қадриятлар асосида олиб бормоқда.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишда, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувини таъминлашда Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон банки, Халқаро молия корпорацияси, Европа тикланиш ва тараққиёт банки каби халқаро молиявий, иқтисодий ташкилотлар билан ҳамкорлик ижобий самара бермоқда. Ўзбекистон халқ хўжалигидаги аниқ лойиҳаларга сарфланаётган хорижий сармоялар

миқдори йилдан-йилга ортиб бораяпти. Кейинги йилларда қад кўтараётган замонавий иншоотлар ва йирик корхоналар бунга мисол бўла олади.

Ўзбекистонда инвестицион муҳитни шакллантириш, экспортга йўналтирилган иқтисодий вужудга келтириш бўйича алоқалар ривожланиб бормоқда. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш жараёни изчиллик билан давом эттирилмоқда. Айти пайтда, мамлакатни жаҳон билан боғловчи коммуникацион тизимларни ривожлантиришга катта аҳамият берилаяпти. Чет эллардан таниқли иқтисодчилар, хорижий компаниялар ваколатхоначали раҳбарлари ва мутахассислари, ёзувчилар ва журналистлар бу тадбирлар туфайли Ўзбекистон яқин келажакда минтақадаги энг илғор давлатлардан бирига айланишини башорат қилмоқдалар.

Ўзбекистон бир қатор халқаро ташкилотлар — Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ), Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотн (ЭКО) билан тенг ҳуқуқли аъзо сифатида Европа Иттифоқи, НАТО билан эса махсус битимлар асосида самарали ҳамкорлик қилиб келмоқда. Жумладан, НАТО билан «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастури доирасидаги алоқаларимиз минтақада тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга муносиб ҳисса қўшмоқда. АҚШ ва бошқа етакчи давлатлар аскарлари билан биргаликда ҳар йили ўтказилаётган ҳарбий машқлар курулли кучларимиз учун ўзига хос маҳорат мактабини ўтаяпти.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари ва ҳукумат бошлиқларининг Истамбул шаҳрида бўлиб ўтган учрашуви давримизнинг энг муҳим анжуманларидан бири бўлди. Республикамиз Президентининг мазкур анжумандаги нутқи аниқ таклифлари ва мулоҳазалари билан йиғилганлар эътиборини қозонди. Айтиқса, терроризмга қарши кураш бўйича халқаро марказ ташкил этиш борасидан таклиф қўлаб давлатлар томонидан қўллаб-қувватланди. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасида ана шундай марказнинг таъсис этилишига ҳам Ўзбекистон раҳбариятининг таклифи сабаб бўлди.

Ўзбекистон ўзининг ташқи алоқаларини ҳам кўп томонлама, ҳам икки томонлама асосда ташкил этиш тарафдоридир. Бутунги кунда Ер юзининг турли чеккаларида ишончли ва манфаатдор шерикларимиз бор. Уларнинг доираси мунтазам кенгайиб бормоқда. Шу ўринда Америка Қўшма Штатлари билан муносабатларимизни тилга олишимиз мумкин. Бу муносабатлар иккала давлатлар учун ҳам муҳим бўлган йўналишларда изчиллик билан ривожланиб бормоқда. Ўзбекистон расмий хайъатининг 2002 йилда АҚШга ташрифи, стратегик ҳамкорликни вужудга келиши ва имзоланган ҳужжатлар, бир қатор халқаро анжуманларда икки давлат раҳбарининг ўзаро мулоқотлари, самимий ёзишмалар ўзаро алоқалар даражасидаи далолат беради. Дунёнинг етакчи давлат, жуда катта сиёсий, иқтисодий, ҳарбий-техникавий, интеллектуал салоҳиятга эга бўлган АҚШ

билан ҳар томонлама муносабатларни ривожлантириш ва чуқурлаштириш мамлакатимиз учун муҳим аҳамиятга эга.

Европа итифоқи билан 1996 йилда имзоланган шериклик ва ҳамкорлик ҳақидаги шартнома 1999 йилининг 1 июлида кучга кирди. Мамлакатимизнинг Европа давлатлари билан кенг миқёсли алоқалари учун қулай имконият вужудга келди. Табиийки, Германия, Франция, Буюк Британия каби илғор давлатларнинг демократик жамият қуриш борасидаги тажрибалари, ишлаб чиқаришдаги илғор технологиялари биз учун муҳим аҳамиятга эга.

Кейинги йилларда Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари — Япония, Корея Республикаси, Хитой ва бошқа давлатлар билан алоқаларимиз кенгайди. Ўзаро манфаатли ҳамкорлигимиз самараларини бирга қурилаётган корхоналарда, қад кўтараётган иншоотларда, бозорларимиздаги хилма-хил маҳсулотларда кўриш мумкин.

Албата, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо мамлакатлар, шу жумладан, Марказий Осиё республикалари билан ҳамкорлик ташқи сиёсатимизнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб қолмоқда. Бунга сабаб, Ҳамдўстлик мамлакатларнинг ҳудудий яқинлиги ва иқтисодий жиҳатдан боғланганлигина эмас, балки чуқур тарихий илдизлар, маданий ва маънавий алоқалар, катта тарихий давр мобайнида халқларимизнинг муштарак тақдирга эга бўлганлигидир.

Россия Федерацияси билан мустақиллик йилларида шаклланган ўзаро манфаатли ва тенг ҳуқуқли ҳамкорлик яхши самара бераётганлигини алоҳида таъкидлаш зарур.

Икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилган 1992 йилдан буён сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларда жами 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланган. 1998 йил май ойида И.Каримовнинг Россияга ва ўша йилнинг октябрида Б.Ельциннинг мамлакатимизга расмий ташрифлари, сафар давомида қабул қилинган ҳужжатлар, айниқса, 1998-2007 йилларга мўлжалланган иқтисодий ҳамкорлик тўғрисидаги шартнома ўзаро алоқаларни мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. В.Путин президент сифатида илк сафари Ўзбекистондан бошланганлиги ҳам Россия Раҳбарияти мамлакатимизни ўзининг стратегик шерикларидан бири, Марказий Осиёдаги етакчи давлат деб билишидан далолат беради.

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ўртасида ягона иқтисодий макон ташкил этиш ҳақида имзоланган шартнома Марказий Осиё интеграцияси йўлидаги илк қадами бўлган эди. 1998 йили бу шартномага Тожикистон ҳам қўшилди. Ҳозиргача ўзаро ҳамкорлик ҳақида 150 дан ортиқ ҳужжат имзоланди. Эндиликда Давлатлараро кенгаш ишлаб турибди, Ҳамдўстлик дастурларини рўёбга чиқариш бўйича ижроия қўмита, Марказий Осиё ҳамкорлиги ва тараққиёт банки ташкил этилган. Мазкур интеграция халқимизнинг манфаатларига тўла мос келади, мамлакатимизда барқарорлик ва тинчликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. 2000 йил 20-21 апрель кунлари Ўзбекистон, Қозоғистон,

Қирғизистон ва Тожикистон президентларининг Тошкентда бўлиб ўтган учрашуви чоғида имзоланган терроризмга, сиёсий ва диний экстремизмга, халқаро уюшган жиноятчиликка қарши кураш юзасидаги биргаликдаги ҳаракатлар тўғрисидаги шартнома бунга мисол бўла олади.

4. Бугунги кунда Ўзбекистонда демократик жараёнларни шунчаки эътироф этиш эмас, балки уни ривожлантиришга эътибор берилмоқда. Чунки демократик кадриятларнинг ривожланиши давлатнинг, халқнинг тараққиётига олиб келади. Демократик кадриятларни ҳимоялаш эса муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун Ўзбекистон ташқи сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бири — минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш, халқлар тинчлигига раҳна солувчи терроризмнинг ҳар қандай кўринишига қарши қатъий кураш олиб боришдан иборат. Давлатимиз ана шу мақсад йўлида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, бир қатор давлатлараро ва ноҳукумат халқаро ташкилотлар билан кенг қамровли алоқаларни изчил ривожлантириб бормоқда, айтилиши вақтда бу ташкилотлар ишида фаол иштирок этмоқда. Жаҳон ҳамжамияти Ўзбекистоннинг минтақа хавфсизлигини таъминлаш, низоларни сиёсий чоралар билан бартараф этиш, Марказий Осиё минтақасини ядро қуролидан ҳоли ҳудуд деб эълон қилиш, нарқобизнесга қарши курашда саъй-ҳаракатларни мувофиқлаштириш борасидаги конструктив ташаббусларини қўллаб-қувватламоқда.

Ўзбекистон пойтахти Тошкент бугунги кунда нуфузли халқаро ташкилотлар иштирокида бўладиган муҳим халқаро анжуманлар марказига айланди. Мазкур анжуманларда қабул қилинган ҳужжатларнинг аҳамияти ва долзарблиги жаҳон ҳамжамияти, жумладан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан эътироф этилаётганлиги Ўзбекистоннинг халқаро сиёсатидаги нуфузи ортиб бораётганлигидан далолатдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида сўзлаган нутқида Марказий Осиёнинг ядровий зона, деб эълон қилиш ташаббусини илгари сурди. “Ҳозирги замон воқелиги шундайки, бир мамлакатнинг хавфсизлиги бошқа давлат ҳисобидан таъминланиши мумкин эмас, — деди юртбошимиз ўз нутқида, — минтақа хавфсизлигини бутун жаҳон хавфсизлиги муаммоларидан ажратган ҳолда кўриб бўлмайди. Шунга асосланиб, Ўзбекистон ядро қуролининг батамом тугатилиши учун, ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартноманинг самарали ҳаракат қилиши ва унинг ҳеч бир муддатсиз узайтирилиши учун ҳаракат қилади... Ўзбекистон Марказий Осиё минтақасининг ядросиз зона деб эълон қилинишининг қатъий тарафдоридир”.

Мазкур ташаббус Президентимизнинг 1996 йил декабрда бўлиб ўтган ЕХХТ Лиссабон учрашувида сўзлаган нутқида яна бир бор

йиғилганлар эътиборига ҳавола этилди. Анжуман қатнашчилари Марказий Осиёни ядросиз зона, деб эълон қилиш ҳақидаги фикрини катта қониқиш билан кутиб олдилар.

1997 йил апрель ойида Женева шаҳрида Марказий Осиёдаги беш давлат экспертлари минтақавий гуруҳининг биринчи йиғилиши бўлиб ўтди. Ўша йили июнь ойида Ўзбекистон ҳайъати биринчи бор атом энергияси бўйича халқаро агентлик (МАГАТЭ) бошқарувчилари кенгашининг Вена шаҳрида бўлиб ўтган навбатдаги сессиясида иштирок этди. Ўзбекистон ҳайъатининг раҳбарининг расмий баёнотида Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа давлатларнинг ядросиз зона ташкил этиш борасидаги қарашлари баён этилди.

1997 йил 14-16 сентябрь кунлари Тошкентда «Марказий Осиё — ядро қуролидан ҳоли зона» Мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда 56 мамлакатдан ва 16 халқаро ташкилотдан 200 дан ортиқ киши иштирок этди. Ислон Каримовнинг мазкур анжумандаги нутқида баён этилган ядровий хавфсизликни таъминлаш чоралари ҳақидаги фикрлари анжуман қатнашчилари томонидан тўла қўллаб-қувватланди.

Хўш, «ядросиз зона»нинг қандай мезонлари бор? Халқаро амалиётда бундай ҳудудларни белгилашнинг ягона мезони йўқ. Чунки ҳар бир минтақа ўз хусусияти ва аҳамиятига эга. Аммо тадқиқотчилар ядросиз зона тушунчасини шундай изоҳлайдилар: «Ядросиз зона қурол-яроғларни чеклаш, ядровий низо чиқиши хавфини камайтириш, мазкур зонага кирадиган мамлакатлар хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва 1968 йилда имзоланган ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартноманинг ҳаётга татбиқ этилишига қўмаклашиш воситасидир. Халқаро шартнома асосида ядро қуролини синаш, ишлаб чиқариш ва жойлаштириш тақиқланган, шунингдек, унинг ҳудудида ва унга қарши ядро қуролини қўллаш тақиқланган зона-ядросиз зона ҳисобланади».

Ҳозирги пайтда тўртта ядросиз зона мавжуд — Антарктида (шартнома 1961 йил 23 июнда кучга кирган), Лотин Америкаси (шартнома 1969 йил 25 апрелда кучга кирган), Тинч океанининг жанубий қисми (шартнома 1986 йил 11 декабрда кучга кирган), Америка қитъаси, барча зоналар ҳақидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси томонидан эътироф этилган.

Шимолий Европада, Марказий ва Жанубий Осиёда, Яқин Шарқда ядросиз зоналар барпо этиш ғоялари мавжуд. Бундан мақсад, ядро қуроли мавжуд бўлган ҳудудларни чеклаш, ядро уруши хавфини камайтиришдир.

Марказий Осиёда ядросиз зона барпо этиш ҳақидаги Ўзбекистон ташаббуси БМТ ва жаҳон жамоатчилиги томонидан тўла қўллаб-қувватланмоқда. Бу таклиф БМТ Бош Ассамблеясининг сессияларида муҳокама қилинди ва махсус резолюция қабул қилинди.

Марказий Осиёда ядро қуролидан ҳоли ҳудуд барпо этиш фақат минтақадагина эмас, балки жаҳонда ҳам тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида иқтисодий, ҳарбий қудрат билан биргаликда мамлакатдаги демократик жараёнларнинг характери билан давлатларнинг обрў-эътибори белгиланмоқда. Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистонда босқичма-босқич амалга оширилаётган демократик жараёнлар жаҳон ҳамжамиятида мустақкам ўрин эгаллашга ва миллий манфаатларимиз асосида ташқи сиёсат юртишга имконият яратмоқда.

XX асрнинг охирида инқилоблар юз йиллиги жаҳон сахнасида социалистик тузумнинг емирилиши билан яқун топди. Собиқ «қизил империя» худудида халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқнинг тўлақонли субъектлари — янги мустақил давлатлар пайдо бўлди. Шулар қатори, узоқ давлатчилик тарихига эга Ўзбекистон Республикаси ҳам ўз миллий тараққиёт йўлини танлаб олди. Қадимги маданият ўчоқларидан бири бўлган юртимиз яна жаҳон ҳамжамияти ва унинг ажралмас қисмига айланди.

Мустақкам хавфсизлик, изчил иқтисодий тараққиёт учун қулай шарт-шароитлар яратиш, аҳоли турмуши даражасини кўтариш, конституцион тузум асосларини мустақкамлаш, миллатлар аҳиллига, халқлар дўстлиги, фуқаролар эркинликлари ва ҳақ-ҳуқуқлирини муҳофаза қилиш ташқи сиёсатнинг асосий мақсадларидир. Ана шу мақсадлари рўёбга чиқариш, жаҳон ҳамжамияти билан таълим алоқаларини йўлга қўйиш истагида ташқи сиёсий ва иқтисодий фаолиятнинг миллий механизмлари ташкил қилинди.

1944 йилда ташкил этилган республика Ташқи ишлар вазирлиги фаолияти тубдан ислоҳ қилинди. 1992 йили Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, 1991 йили Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ташкил топди. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида дипломатия халқаро ҳуқуқ ва ташқи иқтисодий фаолият соҳасида малакали кадрлар тайёрлашнинг давлат тизими яратилди. Ташқи алоқалар соҳаси учун миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида 1992 йили Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия универстети ташкил қилинди. Ташқи иқтисодий ва сиёсий фаолиятни тартибга солувчи “Чет эл инвестициялари тўғрисида” Қонун (1998), «Ўзбекистон ташқи иқтисодий фаолияти тўғрисида» Қонун (2000), «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида» Қонун (1996), «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида» Қонун (1995), шунингдек, “Консуллик устави”, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий доктринаси каби муҳим ҳужжатлар қабул қилинди.

Мана шундай назарий ва амалий қадамлар натижаси ўлароқ, бугунги кунда давлатимиз мустақиллигини 170 га яқин мамлакатлар тан олди. Уларнинг 120 нафари билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган. Ўзбекистонда 43 давлат ва 20 та йирик халқаро ташкилот миссиялари аккредитация қилинган. Ўз навбатида, Ўзбекистон 40 дан ортиқ йирик

ташкilotлар ҳамда 500 дан ортиқ, халқаро ҳуқуқ субъектлари билан ҳамкорлик қилмоқда. Ўзбекистон фуқаролари томонидан хорижий давлатларда 180 та корхона ва ваколатхоналар фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон 34 та давлат билан “Инвестицияларни Ҳимоялаш ва рағбатлантириш тўғрисида” шартнома имзолаган.

1996 йили Флоренцияда Ўзбекистон Республикаси ва Европа Иттифоқи ўртасида Шериклик ва ҳамкорлик тўғрисида Битимнинг имзоланиши мамлакатимизнинг ЕИ давлатлари билан муносабатларидаги бурилиш нуқтаси бўлди.

АҚШ билан 2002 йил 12 март кунини имзоланган Стратегик шерикчилик ва ҳамкорлик асослари тўғрисидаги Декларация эса Ўзбекистон — АҚШ муносабатларининг янги босқичга кўтарди.

Шундай қилиб, ҳозирги кунда Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллади ва Марказий Осиёдаги етакчи давлат сифатида эътироф этилмоқда. Бундай обрў-эътибор тарихий давлатчилигимиз, маънавиятимиз ва олдимизга қўйган мақсадларимизга ҳамроҳдир. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, барқарорликка асосланган ташқи сиёсатини давом эттиради. Бунинг учун етарли сиёсий, иқтисодий, маънавий имкониятлари мавжуд.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ РЕЖАЛАРИ

1 - Мавзу: Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг миллий, умумбашарий тамойиллари ва қадриятлари.

Режа

1. Қонун устуворлиги тушунчаси ва унинг моҳияти
2. Жинсий жазоларни либераллаштириш - қонун устуворлигининг муҳим шarti
3. Қонун устуворлигини таъминлаш - ҳуқуқий давлат барпо этишнинг асосий мезони
4. Суд ҳокимиятининг мустақиллиги қонун устуворлигининг асосий белгиси.

2 - Мавзу: Қонун устуворлиги демократик, фуқаролик жамияти қуришнинг асоси.

Режа

1. Ўзбекистонда демократик жамият қуришнинг миллий -маънавий негизлари
2. Ўзбекистонда кечаётган демократик ўзгаришларнинг жамиятнинг маънавий янгиланишига боғлиқлиги

3 - Мавзу: Жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштириш ва демократлаштириш

Режа

1. Ўзбекистонда жамият иқтисодий ҳаётини эркинлаштиришнинг мақсад ва босқичлари.
2. Бозор муносабатларининг қарор топиши ва мулкдорлар синфининг шаклланиши.
3. Молия-кредит сиёсати, нархларни эркинлаштириш ва бозор инфраструктурасини шакллантириш.
4. Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш сиёсати.

4 -Мавзу: Демократик жамиятни шакллантиришда маҳалла ва фуқароларнинг ўзини –ўзи бошқариш органларининг ўрни

Режа

1.Маҳалла ва фуқароларнинг ўзини–ўзи бошқариш тушунчаларининг мазмун ва моҳияти.

2.Маҳалла ва фуқароларнинг ўзини–ўзи бошқариш органларининг функциялари.

3.Маҳалла ва фуқароларнинг ўзини –ўзи бошқариш органларининг Ўзбекистонда демократик жамиятни барпо этишдаги аҳамияти.

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1.Ўзбекистон географик-сиёсий жиҳатдан қандай минтақада жойлашган?

- А)ўзаро маънавий –интеллектуал даражаларга яқин минтақада;
- Б)миллий таркибий бир хил бўлган минтақада;.
- С)сиёсий маслаклар яқдил бўлган минтақада;
- Д)хавфсизликнинг ягона тизими амал қилаётган минтақада;
- Е) коллектив хавфсизлик тизими изчил ишлаётган минтақада.

2. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Маркази нима асосида тузилади?

- А) Олий Мажлис қарори асосида;
- Б) Президент фармони асосида;
- С) Вазирлар Маҳкамаси асосида;
- Д) БМТ нинг қарори асосида;
- Е) Вазирлар Маҳкамаси фармойиши асосида.

3. Ижтимоий фикр ва ҳуқуқий маданиятни шакллантирувчи демократик институтлар жумласига қуйидагилардан қайси бири киради?

- А) жамият;
- Б) давлат;
- С) фуқаролар;
- Д) телекўрсатувлар;
- Е) оммавий ахборот воситалари.

4. Вазирлар Маҳкамасининг таркиби ким томонидан тузилади?

- А) Президент томонидан тасдиқланади;
- Б) Олий Мажлис томонидан;
- С) халқ томонидан;
- Д) прокуратура томонидан;
- Е) тўғри жавоб йўқ..

5. Ўзбекистон халқи конситутциявий мақсадларини аниқланг.

- А) ўзбек давлатчилигининг ривожини тарихий тажрибасига таяниш;
- Б) келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш;
- С) Ўзбекистон Республикаси ижтимоий ҳаётини сиёсий инситутлар хилма-хиллиги асосида ривожлантириш;
- Д) А,Д тўғри;
- Е) А,Б ,С тўғри.

6. Ўзбекистонда ялпи ижтимоий иқтисодий ва маънавий тараққиёт қандай ҳолларда амалга ошади?

- А) турли ижтимоий-сиёсий кучларнинг диалектик кураши жараёнларида;
- Б) барқарорлик ва географик –сиёсий мувозанат сақланиб турганда;
- С) аҳолининг моддий тенгсизлигига давлат йўли билан барҳам берилганда;
- Д) ҳамдўстлик мамлакатлари билан комплекс ривожланиш йўлидан борганда;
- Е) ислом давлатлари билан яқин маънавий бирлик йўлга қўйилганда.

7. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги қандай ҳолларда қонун билан чекланиши мумкин?

- А) агар танқидий материалларга тааллуқли бўлса;
- Б) давлат органларига тааллуқли бўлса;
- С) давлат сирига тааллуқли бўлса;
- Д) А,Б тўғри;
- Е) А,Б,С тўғри.

8. Пулнинг муомаладаги активлиги, деганда нима тушунилади?

- А) товарларнинг сотилиши ва сотиб олинишидаги фаоллик ;
- Б) пулнинг товардаги қиймати;
- С) нархларни арзонлаштириш жараёнлари;
- Д) эмиссия жараёнлари;
- Е) пулнинг бошқа воситаларга нисбатан қадри;

9. Ижтимоий ҳимоя тизимининг энг муҳим хусусияти нималардан иборат бўлмоғи лозим?

- А) аҳоли турли қатламларига қатъий табақалаштирилган тарзда ёндашув;
- В) аҳолини дам олиш уйлари , санаторияларга режа асосида юбориб туриш;
- С) саломатлик ойларини мунтазам ўтказиб туриш;
- Д) мактабгача тарбия муссасалари фаолиятини яхшилаш;
- Е) А,В,С,Д тўғри.

10. Мамлакатимизда халқнинг маънавий камолотига қандай ёндашилмоқда?

- А) регионал муаммо сифатида;
- В) конкрет этник масала сифатида;
- С) умумдавлат сиёсати сифатида ;
- Д) Илмий- назарий муаммо сифатида;
- Е) экстремистик кучларга қарши муҳим восита сифатида .

11. Маънавий қадриятлар ташкил топиши қандай жараёнлардан бошланади?

- А) адабиёт ва санъатни ривожлантиришдан;
- В) шаҳар ободончилигини яхшилашдан;
- С) маданий маъморчилик обидаларини тиклашдан;
- Д) сиёсий озодликни қўлга киритишдан;
- Е) миллий ўзликни англашнинг ўсишидан.

12. Узлуксиз таълимнинг фаолият кўрсатиш тамойилларини аниқланг?

- А) адолат ва қонунилик;
- В) таълимнинг устуворлиги, миллий йўналтирилганлиги;
- С) фуқароларнинг билим олиш ҳуқуқларни рўёбга чиқариш;
- Д) соғлиқ ва ривожланишда нуқсони бўлган шахсларга таълимнинг кафолатганлиги;
- Е) ҳамма жавоблар тўғри.

13. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Ўзбекистоннинг миллий сиёсатни амалга оширишда қандай қоидаларга амал қилиш кераклигини айтган?

- А) давлатнинг этник сиёсати шахс ҳуқуқларини химоя қилишда устувор бўлиши керак;
- В) давлатнинг этник сиёсатидаги бош йўл миллатлараро зиддиятларни амалий ҳал қиладиган усулларга асосланиши керак;
- С) жамиятимизнинг бозор муносабатларига асосланган миллатларнинг манфаатларига мос бўлиши керак;
- Е) ҳамма жавоблар тўғри.

14. Мамлакатнинг обрў-мавқеини ҳал қилувчи омилларни белгиланг.

- А) Қуролли Кучлар, армия, ҳарбий қудрат;
- В) аҳоли сони, уларнинг саломатлиги;
- С) мамлакатнинг ҳудудий жиҳатдан катталиги, географик қулай жойлашуви;
- Д) миллатларнинг тотувлиги, ўзаро ҳамжиҳатлиги;
- Е) интеллектуал салоҳияти, ақли, илғор технологиялар;

15. Ўзбекистон ҳарбий блоклар тузишга қандай қарайди?

- А) МДХ доирасида ҳарбий-сиёсий блокларда қатнашишни маъқуллайди;
- В) ислом давлатлари билан ҳарбий иттифок тузишни ёқлайди;
- С) Марказий Осиё давлатлари ҳарбий блокида иштирок этишга интилади;
- Д) ривожланган Ғарб давлатлари билан алоқани мустаҳкамлайди;
- Е) кўшилмаслик ҳаракатининг аъзоси сифатида иш тутлади.

16. Янгиланган ижтимоий сиёсат қурилишига нималар асос қилиб олинди?

- А) адолат тамойилларига изчил риоя қилиш қоидаси;
- В) кучли ички тартиботлар, интизом;
- С) хорижий мамлакатлар билан яқин алоқалар;
- Д) инвестицияларни кўпроқ жалб этиш;
- Е) турли динларнинг эркин фаолият юритиши.

17. Мафкура тушунчасининг маъноси қайси жавобда тўлиқ кўрсатилган?

- А) мафкура-инсоннинг руҳияти, ўз-ўзини англаши, интилиши;
- В) мафкура-айрим халқнинг манфаатини ифода қилувчи ғоялар, қарашлар мажмуаси;
- С) мафкура қонунларни билиш, уларга итоат қилиш ҳуқуқлари;
- Д) мафкура-илм-фан, маданият ва санъат ривожлантиришга хизмат қилувчи ғоялар;
- Е) А, С, Д жавоблар тўғри.

18. Мамлакатимизда ижтимоий ёрдам беришнинг ҳозирги тизимида қайси бўғин асосий мавқега эга бўлиб қолди?

- А) оила;
- В) мактаб;
- С) маҳалла;
- Д) ишхона;
- Е) касаба уюшмалари.

19. Жамият маданий-маънавий соҳаларини ривожлантиришдан мақсад:

- А) маънавият ва ахлоқийликни қайта тиклаш;
- В) қадимги ва замонавий маданий бойликларни авайлаб асраш;
- С) виждон эркинлиги тамойилларини қарор топтириш;
- Д) ижтимоий адолат қоидаларини қарор топтириш;
- Е) тўғри жавоб йўқ.

20. Ўзбекистонда миллатлараро тотувликнинг грантини айтинг.

- A) Президент;
- B) маҳаллада жамоавий яшаш тартиботлари;
- C) миллатларнинг яхлит (компакт) яшаши;
- D) хорижий мамлакатларнинг хомийлиги;
- E) диний қарашлардаги ҳамжиҳатлик.

21. Давлат мафқураси даражасига қандай мафкура кўтарилиши керак?

- A) ҳеч қандай мафкура давлат мафқурасига айланмаслиги керак;
- B) байналминаллик мафқураси кўтарилиши керак;
- C) ислом мафқураси кўтарилиши керак;
- D) демократик мафкура кўтарилиши керак;
- E) тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик асосидаги мафкура кўтарилиши керак.

22. Ўрта Осиёда истиқлолга эришгунга қадар қандай асослардаги давлатчилик амал қилиб келган?

- A) миллий асосдаги;
- B) демократик асослардаги;
- C) федерация асосларидаги;
- D) сулолавий, ҳудудий асослардаги;
- E) диний асослардаги.

23. Мамлакатимизда халқнинг маънавий камолотига қандай ёндашилмоқда?

- A) регионал муаммо сифатида;
- B) конкрет этник масала сифатида;
- C) умумдавлат сиёсати сифатида;
- D) илмий-назарий муаммо сифатида;
- E) экстремистик кучларга қарши муҳим восита сифатида.

24. Ўзбекистонда яшаётган халқлар қандай маънавий ўзгаришларни бошдан кечирмоқдалар?

- A) секин рўй берувчи ассимиляция жараёнларини бошдан кечирмоқдалар;
- B) миллий қобиқларда сақланиб қолмоқдалар;
- C) уч тилларини эркин ривожлантирмоқдалар;
- D) миллий урф-одат ва анъаналарни ривожлантиришга эришмоқдалар;
- E) ўзига хосликни йўқотмаган ҳолда, умумий руҳиятга эга бўлмоқдалар.

25. Жамиятдаги фаол шахсларнинг уюшқоқлик билан жипслашувига нималар асос бўлиши лозим?

- А) умумдавлат даражасидаги корпоратив манфаатларнинг яхши анланган муштараклиги;
- В) маҳаллий манфаатлар муштараклиги;
- С) моддий эҳтиёжлар муштараклиги;
- Д) партиявий идеаллар муштараклиги;
- Е) миллий мансублик асосидаги муштараклик.

26. Давлат, қонун, фуқаро ва жамият омилларида қайси бири кучли бўлиши керак?

- А) давлат фуқаро олдида масъул, шахс эса қонун ва жамият олдида масъул;
- В) давлат фуқародан кучли, аммо қонун ва жамият билан ҳисоблашади;
- С) жамият фуқародан кучли, аммо қонун ва давлатдан кучсиз;
- Д) қонун фуқаро ва давлатдан кучли, аммо жамиятдан кучсиз;
- Е) қонун фуқаро ва жамиятдан кучли, аммо давлат билан ҳисоблашади.

27. Фуқароларнинг касоба уюшмасига аъзо бўлиши қайси ҳуқуқ ва эркинликлар гуруҳига киради?

- А) демократик;
- В) сиёсий;
- С) шахсий;
- Д) иқтисодий;
- Е) меҳнат.

28. Ўзбекистон Республикаси Президенти...

- А) миллий хавфсизлик хизмати раҳбаридир;
- В) давлат назорати ҳимати раҳбаридир;
- С) вилоят, туман, шаҳар судларининг судьяларини тайинлайди;
- Д) қонунларни қабул қилади;
- Е) ҳамма жавоблар тўғри.

29. Ўзбекистон Республикасида демократия қандай тамойилларга асосланади?

- А) ижтимоий адолат;
- В) умуминсоний;
- С) қонунийлик;
- Д) ҳаққонийлик;
- Е) партиявийлик.

30. Жамоат бирлашмалари нимага мувофиқ иш кўрадилар?

- А) Конституция ва қонунларга;
- В) Президент фармонларига;
- С) демократик тамойилларга;

- Д) ўз мафкураларига;
- Е) Олий Мажлис қарорларига.

31. Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий тамойилларини аниқланг:

- А) чегараларнинг дахлсизлиги;
- В) суверен тенглик;
- С) чегараларнинг бўлинмаслиги;
- Д) А, В тўғри;
- Е) А, В, С тўғри.

32. «Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга...». Бу ҳуқуқ фуқроларнинг қайси ҳуқуқ ва эркинликлари гуруҳига киради?

- А) демократик;
- В) ижтимоий;
- С) сиёсий;
- Д) касбий;
- Е) шахсий;

33. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги қандай ҳолларда қонун билан чекланиши мумкин?

- А) агар танқидий материалларга тааллуқли бўлса;
- В) давлат органларига тааллуқли бўлса;
- С) давлат сирига тааллуқли бўлса;
- Д) А, В тўғри;
- Е) А, В, С тўғри.

34. Фуқроларнинг оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқ қайси ва эркинликлар гуруҳига киради?

- А) сиёсий;
- В) демократик;
- С) ижтимоий;
- Д) шахсий;
- Е) ҳамма жавоблар тўғри.

35. Ўзбекистон халқининг конституциявий мақсадларини аниқланг?

- А) ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниш;
- В) келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятини англаш;
- С) Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаётни сиёсий институтлар хилма-хиллиги асосида ривожлантириш;
- Д) А, В тўғри;

Е)А,В,С тўғри.

36.Хуқуқий онг даражаси кўпроқ нималарга боғлиқ?

- А) хуқуқлардан хабардорликка;
- В) қонунларга итоаткорликка;
- С) қонунларни билишга;
- Д) хуқуқий атамаларни билишга;
- Е) маънавий ҳаётни билишга.

37. Ижтимоий фикр ва хуқуқий маданиятни шакллантирувчи демократик институтлар жумласига қуйидагилардан қайси бири киради?

- А) жамият;
- В) давлат;
- С) фуқаролар;
- Д) телекўрсатувлар;
- Е) оммавий ахборот воситалари.

38. Жамиятда хуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурига кўра, хуқуқий маданиятли инсон -бу...

- А) хуқуқий билимга эга бўлган киши;
- В) хуқуқий билимларни амалиётда татбиқ эта оладиган киши;
- С) фуқароларнинг қонунчилик ташаббуси;
- Д) А, В тўғри;
- Е) А, В, С тўғри.

39. Юксак хуқуқий маданиятни шакллантириш бўйича давлат сиёсатининг устувор йўналишларини аниқланг.

- А) хуқуқий таълим ва хуқуқий тарбия воситалари ва усулларини такомиллаштириш;
- В) аҳолининг хуқуқий онги ва хуқуқий маданиятини шакллантириш;
- С) аҳолининг хуқуқий маданиятини шакллантириш, оммавий ахборот воситаларининг ролини кучайтириш;
- Д) юридик таълим тизимини ривожлантириш;
- Е)А,В,С,Д тўғри.

40.Сиёсий партиялар -

- А) фақат ўз партияси аъзоларинигина Олий Мажлис депутатликка номзод этиб кўрсатишлари мумкин;
- В) фақат партиясизларни Олий Мажлис депутатликка номзод этиб кўрсатишлари мумкин;
- С) фақат ўз партияси аъзоларинигина эмас, балки пратиясизларни ҳам, Олий Мажлис депутатликка номзод этиб кўрсатишлари мумкин;

- Д) Ўзбекистон Республикаси Қуролли Қучларининг ҳарбий хизматчиларини Олий Мажлис депутатликка номзод этиб кўрсатишлари мумкин;
- Е) тўғри жавоб йўқ .

АДАБИЁТЛАР

1. Асосий адабиёт

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. — Т.: Ўзбекистон, 2003. 32- бет.
2. Ўзбекистон Республикаси “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги (янги таҳрири). Ўзбекистон Республикасининг қонуни — Т.: Адолат, 1998. 31-бет.
3. “Давлат тили ҳақида”ги (янги таҳрир) Ўзбекистон Республикасининг қонуни. — Т.: Ўзбекистон, 1997. 22- бет.
4. “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. — Т.: Ўзбекистон, 1989. 30 -бет.
5. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. — Т.: Адолат, 1996. 263- бет.
6. Ўзбекистон Республикасида масофавий таълим тизимини яратиш ва ривожлантириш концепцияси (Лойиҳа)// Хабар, 2004 йил 20 февраль.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Меҳр ва мурувват йили” дастури тўғрисида қарори// Ўзбекистон овози. — 2004. 29 январь.
8. “2004—2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори //Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. — Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2004. 28(112)-сон, 5-8-бетлар.
9. “Меҳр ва мурувват йили” дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича Республика комиссиясини тузиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши// Халқ сўзи. —2003. 13 декабрь.
10. “Сиёсий партиялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни // Олий Мажлис Ахборотномаси, 1996.
11. “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни // Олий Мажлис Ахборотномаси, 2004.
12. “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституциявий қонун ва “Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг айрим моддаларига (89-моддасига, 93-моддасининг 15-бандига, 102-моддасининг иккинчи қисмига) тузатишлар

киритиш тўғрисида”ги қонун лойиҳаларига шарҳлар // «Халқ сўзи», 2006 йил 9 ноябрь.

13.Каримов И.А. Халқимизнинг оташқалб фарзанди//Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.1—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 364- бет.

14.Каримов И.А. Ўзбекистон ўз истиқлол ва тараққиёт йўли//Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура.-1—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 364- бет.

15.Каримов И.А. Ҳаллоллик ва фидойиллик – фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин //Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 380- бет.

16.Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари//Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 366- бет.

17.Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида//Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 366 -бет.

18.Каримов И.А. Тараққиётнинг қудратли қаноти//Бунёдқорлик йўлидан. 4—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 349-бет.

19.Каримов И.А. Минтақада хавфсизлик ва ҳамкорлик учун// Бунёдқорлик йўлидан.4—жилд. — Т: Ўзбекистон, 1996. 349-бет.

20.Каримов И.А. Янгича тафаккурга кенг йўл//Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.6- жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1998. 429- бет.

21.Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари//Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.6—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1998. — 429- бет.

22.Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. — Т.:Ўзбекистон, 1998. 686- бет.

23.Каримов И.А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. — Т.:Ўзбекистон, 1999. 47 -бет.

24.Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз// Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз.7—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1999. 410- бет.

25.Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда//Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз.7—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1999. 410- бет.

26.Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин//Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз.7—жилд. —Т.: Ўзбекистон, 1999. 410- бет.

27.Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ//Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз.7—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 1999. 410- бет.

28.Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир //Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз.8—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 2000. 528- бет.

29.Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз //Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз.8—жилд. — Т.:Ўзбекистон, 2000. 528- бет.

30.Каримов И.А. Ўзбекистон Конституциясининг 8 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган нутқи//Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз.9—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 2001. 432- бет.

31.Каримов И.А. Адолат – қонун устуворлигида//Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак.10—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 2002. 432- бет.

32.Каримов И.А. Ватанимиз тинчлиги ва хавфсизлиги ўз куч-қудратимизга халқимизнинг ҳамжиҳатлиги ва буқилмас иродасига боғлиқ.// Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродаимизга боғлиқ.12—жилд. —Т.:Ўзбекистон, 2004. 400- бет.

33.Каримов И.А. Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ижтимоий қатлами Ўзбекистон сиёсий майдонида ўз ўрнини эгаллаши лозим (Президентнинг янги тузилаётган сиёсий партия ташаббус гуруҳи аъзолари билан учрашувдаги нутқи) // Ўзбекистон овози.- 2003.- 9 октябрь.

34.Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократиялаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. —Т.:Ўзбекистон, 2005. 96 -бет.

35.Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. —Т.:Ўзбекистон, 1997

36.Каримов И.А. Инсон манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳимоя тизимини такомиллаштириш – устувор вазифамиздир // «Халқ сўзи», 2006 йил 8 декабрь.

37.Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислоҳот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир // «Халқ сўзи», 2008 йил 9 февраль.

2. Қўшимча адабиёт

1.Абдунабиев А. “Авесто” – улкан маънавий мерос. —Т.:ТЭАИ, 2001. 28 -бет.

2.Абдуллаев Ю. Ваҳҳобийлик илдизлари. — Ф.:Фарғона, 1998. 64-бет.

3. Абдурахмонов Ф. Мустақиллик ва миллий манфаатлар. — Т.:Фан, 1994. 108- бет.

4.Абзалов Э. Правовая культура и правонарушения молодёжи (отв.ред. У.Таджиханов). —Т.:Академия МВД РЎз, 1997. 21- стр.

5. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. —Т.:Фан, 1989. 365- бет.
6. Абу Райхон Беруний. Ҳиндистон. —Т.:Фан, 1965. 537- бет.
7. Акрамов А. Халқлар ленинча дўстлиги байроғи остида. —Т.:Ўзбекистон, 1976. 206- бет.
8. Алишер Навоий. Лисонут тайр. —Т.:Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 346- бет.
9. Алиқулов Х.А. Из истории суфизма: источники и социальная практика. —Т.:Фан, 1991. 146 -бет.
10. Алиқулов Х. Этические воззрения мыслителей Средней Азии и Хорасана (Х1У-ХУВВ) . —Т.:Фан, 1992. 98 -стр.
11. Алиқулов Х. Шарқ мутафаккирлари ахлоқ ҳақида. —Т.:Фан, 1978. 48- бет.
12. Аль-Фараби. Избранные трактаты.- Алматы:Гулям, 1994. 448-стр.
13. Ачилдиев А. Миллий ғоя ва миллатлараро муносабатлар. —Т.:Ўзбекистон, 2004. 133- бет.
14. Ачилдиев А.Миллий ғоя, инсон ва замон. —Т.:Янги аср авлоди, 2001. 96-бет.
15. Ачилдиев А. Бугунги дунёнинг мафкуравий манзараси. —Т.:Янги аср авлоди, 2000. 32- бет.
16. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. —Т.:Ўқитувчи, 1994. 164- бет.
17. Бегматов А. Маънавият фалсафаси ёхуд Ислоҳ Каримов асарларида янги фалсафий тизимнинг яратилиши. —Т.:Шарқ, 2000. 96-бет.
18. Бердимуратова А.К. Философско-методологический анализ экологического кризиса на пороге XXI века (на материалах Приаралья). —Т.:Фан, 1999. 173 -стр.
19. Бети Радон. Бағрикенглик: тинчлик сари олға қадам. —Т.:ЮНЕСКО, 2002. 164- бет.
20. Васильев Л.С. История религий Востока.-М.: Книжный дом “Университет”, 1999. 432 -стр.
21. Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти: Бадиа. —Т.:Ғ.Ғулом номидаги Абадиёт ва санъат нашриёти, 2001. 48- бет.
22. Дженшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. —М.:Научная книга, 2000. 264- стр.
23. Доклад о человеческом развитии. —Т.: Ўзбекистон, 1997. 194-стр.
24. Дробижеева Л. Социальные проблемы межнациональных отношений в постсоветской России. — М.:Центр общечеловеческих ценностей, 2003. 376- стр.
25. Дўланов А. Иқтисодий ислохотлар ва ёшлар маънавияти. —Қарши: Нафас, 2000. 72- бет.

26. Ёқубов А. Ўзбекистонда Янги сайловлар. —Т.:Маънавият, 1999, 16- бет.
27. Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси. —Т.:Ўқитувчи, 1994. 312 -бет.
28. Жалилов Ш. Кучли давлатдан кучли жамият сари. —Т.:Ўзбекистон, 2001. 160 -бет.
29. Жалолов А. Демократия - машаққатли сурур. —Т.:Университет, 2000. 349- бет.
30. Жалолов А. Мустақиллик масъулияти. —Т.:Ўзбекистон, 1996. 256- бет.
31. Жалолов М. Ўзбекистон: Мустақиллик, маънавият, мафкура: фалсафий-сиёсий мусохабалар ва мақолалар). —Т.:Ўзбекистон, 1994. 96 -бет.
32. Жалолов А. Истикбол уфқлари. —Т.:Ўзбекистон, 1998. 148- бет.
33. Жаринов К.Терроризм и террористў. —Мн.:Харвест, 1999. 606-стр.
34. Жумаев Р. Давлат ва жамият: демократлаштириш йўлида. —Т.: Шарқ, 1998. 143 -бет.
35. Жўраев Н. Ўзлигини англаш мавриди. —Т.:Ўзбекистон, 1990. 126- бет.
36. Жўраев Н. Ғоявий иммунитет ёки маънавий ҳамкорлик туйғуси. —Т.:Ўзбекистон, 2002. 64-бет.
37. Зокиров Х. Правовая культура и правосудие (Под ред. У. Таджикианова). — Т.:Академия МВД РЎз, 1998. 28 -стр.
38. Закурлаев А. Ғоялар кураши. —Т.:Мовароуннахр, 2000. 63- бет.
39. Ибрагимов Х. Институт ответственности государства перед гражданами (Под ред.У.Таджиханова). —Т.:Академия МВД РЎз, 1997. 23- стр.
40. Камилова С. Диний этикод, ақидапарастлик, сиёсат. —Т.:Ўзбекистон, 1999. 23- бет.
41. Карелин Е. Катастрофическое сознание в современном мире в конце XX века. —М.:Наука, 1999. 382- стр.
42. Кемеров В. Введение в социальную философию. —М.:Аспект-пресс, 1996. 215- стр.
43. Кемпбелл Д. Справочник по социализации. —М.:Наука, 1969. 189- стр.
44. Комилов Н.Тасаввуф ёки инсон ахлоқи. — Т.:Ёзувчи, 1996. 272-бет.
45. Конфуций. Я верю в древность. —М.:Наука, 1995. 296- стр.
46. Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. —Т.:Ўзбекистон, 2001. 367- бет.
47. Маскакова Л.П. Миграция населения Ўзбекистана. —Т., 2000. 115- стр.

48. Махмуд Асъад Жўшон. Тасаввуф ва нафс тарбияси. —Т.: Чўлпон, 1998. 80- бет.
49. Махмудов Т. Авесто ҳақида. —Т.: Шарқ, 2000. 178- бет.
50. Мусурмонова О. Оила маънавияти –миллий ғурур. —Т.: Ўқитувчи, 2000. 200 -бет.
51. Назаров Қ. Қадриятлар тизимининг барқарорлиги ва ўзгаришлари. —Т., 1999. 86- бет.
52. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. —Т.: Ўзбекистон, 1997. 48 -бет.
53. Ортиқхўжаев М. Маънавий уйғунлик. —Т.: Ўзбекистон, 2004. 64- бет.
54. Пахрутдинов Ш. “Таҳдид” тушунчаси: назария ва амалиёт. —Т.: Абу Али Ибн Сино, 1998. 63- бет.
55. Рахимов Ф. Ўзбекистон Республикаси фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқлари. —Т., 2004. 96- бет.
56. Раҳмонов Д. Миллий муносабатлар ва уларнинг сиёсий-ҳуқуқий бошқарилиши (Ҳозирги замон амалиётидан). —Т.: Фан, 1990. 232- бет.
57. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. —Т.: Ўқитувчи, 1996. 112- бет.
58. Саидов А. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ҳаётга татбиқ қилиш муаммолари. —Т.: Ўзбекистон, 1995. 175 -стр.
59. Саифназаров И. Маънавий баркамоллик ва сиёсий маданият. —Т.: Шарқ, 2000. 160- бет.
60. Саралиев У.К. Международное обхение: теория и практика. —Т.: Мехнат, 1999. 217- стр.
61. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. —Т.: Шарқ, 2001. 464 -бет.
62. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: сиёсий партиялар, мафкуралар, маданиятлар. —Т.: Шарқ, 1998. 160- бет.
63. Ахмедов Ғ., Сатторов А. Ўзбекистон: Инсон ҳуқуқлари ва қонунлар. —Т.: Адолат, 1999. 176- бет.
64. Бекмурадов М., Бематов А. Миллий менталитет ва маънавият. —Т.: Адолат, 2002. 79- бет.
65. Бобоев Ҳ., Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар таракқиёти. —Т.: Янги аср авлоди, 2001. 479 -бет.
66. Жўраев У, Саиджонов И. Дунё динлари тарихи. —Т.: Шарқ, 1998. 74 -бет.
67. Туленов Ж., Ғофуров З. Миллатлараро ҳамжихатлик давлатимиз бойлиги. —Т.: Ўзбекистон, 1999. 21- бет.
68. Туленов Ж., Исмоилов Ф. Замон ва ёшлар. —Т.: Ёш гвардия, 1978. 104- бет.
69. Ата-Мирзаев О, Гентшке В., Мўртазаева Р. Ўзбекистон многонациональнўй: историко-демографический аспект. —Т., 1998. 160-бет.

70. Туленов Ж., Қодиров Б., Ғофуров З. Маънавий юксалиш сари. —Т.:Мехнат, 2000. 191- бет.
71. Отамуротов С., Мамашокиров С., Ҳолбеков А., Лафасов М. Марказий Осиё: ғоявий жараёнлар ва мафкуравий таҳдидлар. —Т.:Ижод дунёси, 2002. 31- бет.
72. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: Давлат ва жамият тараққиёти. —Т.:Академия, 2000. 271- бет.
73. Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар //Қ.Назаров, М.Баратов, Ҳ. Алиқулов, О.Файзуллаев ва бошқ. —Т.:Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. 472- бет.
74. Культура межнациональных отношений //Ж.Туленов, З.Ғофуров. —Т.:Мехнат, 1995. 180- стр.
75. Маънавият имизнинг ҳаётбахш кудрати //Б.Қодиров, Ж.Тўланов, Ф. Исмоилов таҳрири остида. —Т.:Мехнат, 1999. 175- бет.
76. Мафкура ва ёшлар. —Т.:Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2003. 196 -бет.
77. Миллатлараро муносабатлар маданияти ва байналминал дунёқараш ҒС. Камилова, З.Ғофуров ва бошқ. —Т.:Ўзбекистон, 1993. 135- бет.
78. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар //Ўзбекистон файласуфлари миллий жамиятининг ишчи гуруҳи. — Т.:Ўзбекистон, 2000. 77- бет.
79. Туленова Г.Ж. Баркамол ёш авлод – истиқлол таянчи. —Т.:Фан ва технология, 2004
80. Туленова Г.Ж. Истиқлол ва миллатлараро муносабатлар тараққиёти. —Т.: ТАТУ, 2005
81. “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” фанидан тест топшириқлари. —Т.: ТАТУ, 2003
82. “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” курсидан амалий машғулотлар режалари. —Т.: ТАТУ, 2005 (лотин ёзувда)
83. “Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амалиёти” фанидан семинар режалари ва тест топшириқлари. —Т.: ТАТУ, 2001
84. Шарифходжаев М. Формирование открытого гражданского общества в Узбекистане. —Т.: 2002
85. Қирғизбоев М. Демократик кўппартиявийлик ва парламентаризм тамойилларини ривожлантириш масалалари // Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари китобида. —Т.: Шарқ, 2003.
86. Қирғизбоев М. Гражданское общество. Политические партии, идеологии, культуры. —Т.: Шарқ, 1998.
87. Ўзбекистон на пути к гражданскому обществу. —Т.: Шарқ, 2003

88. Ўтамуродов А., Азизов Ш. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти барпо этилишининг цивилизациявий парадигмалари тўғрисида // Ўзбекистон фуқаролик жамияти сари (Р.М.Алимов таҳрири остида). —Т.: Шарқ, 2003.

89. Семинарские задания по курсу “Теория и практика строительства демократического общества в Узбекистане”. —Т.: ТАТУ, 2004.

90. Соғлом авлод-мустақил Ўзбекистон пойдевори. —Т.: ТЭАИ, 2000.

91. Жураев С. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт. —Т.: ТДШИ, 2003.

МУНДАРИЖА

Маъруза матнлари.....	3
Амалиймашғулот режалари.....	60
Тест топширқилари.....	61
Адабиётлар.....	69

“Ўзбекистонда демократик жамият куриш назарияси ва амалиёти”
курсидан услубий кўлланма
(таълимнинг махсус сиртки шакли учун)
ТАТУ ИБ факультети илмий-услубий кенгаши томонидан
муҳокама қилинган ҳамда босишга тавсия этилган
(2008 йил 19 январдаги 6-сон баёномаси)

Тузувчи:

ф.ф.д. Туленова Г.Ж.
кат.ўқ. Зайниддинова В.Б.
асс. Ширинова Д.С.

Масъул муҳаррир:

кат.ўқ. Исмоилова Д.М.

Муҳаррир:

Каримова Г.